

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Ústav pedagogiky a sociálních studií

Diplomová práce

Bc. Marie Miškóciová

Současná rodina a její percepce ve veřejné správě

Olomouc 2012

vedoucí práce: Mgr. Tomáš Kadlec

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně na základě uvedených pramenů a literatury.

V Uherském Brodě dne 28. 3. 2012

Bc. Marie Miškóciová

Na tomto místě bych velmi ráda poděkovala panu Mgr. Tomáši Kadlecovi za podporu a konzultace při psaní práce.

ANOTACE

Jméno a příjmení:	Marie Miškóciová
Katedra:	Ústav pedagogiky a sociálních studií
Vedoucí práce:	Mgr. Tomáš Kadlec
Rok obhajoby:	2012

Název práce:	Současná rodina a její percepce ve veřejné správě
Název v angličtině:	Current Family and its Perception in Public Administration
Anotace práce:	<p>Cílem této práce je posoudit možný ekonomický, socializační a politický vliv sociálního státu na rodinu, její situaci a postavení v současné společnosti.</p> <p>Práce rozvíjí tezi, že současnou situaci rodiny ve vyspělých západních společnostech nelze označovat pojmem krize, a dále tezi, že jakýkoli vliv veřejné politiky na situaci a postavení rodiny je vždy spíše krátkodobý, diskutabilní a mnohdy ambivalentní. Práce prezentuje dílčí závěr, že ze strany veřejné správy je tím nejlepším řešením ponechat vývoji rodin volný průběh.</p> <p>V úvodu práce jsou definovány základní funkce rodiny a je věnována pozornost problematice funkčnosti rodin. Dále je pojednáváno o české rodině v historickém vývoji a o proměnách, které rodiny západních společností doznaly v důsledku modernizace. Následuje objasnění situace současné české rodiny z pohledu statistiky a demografie. V rámci diskuse o pojmu tzv. krize rodiny je argumentováno ve prospěch teze, že současná česká a evropská rodina krizí neprochází. V souvislosti s tím jsou nastíněny základní aktuální trendy ve vývoji rodiny. Dále se práce věnuje Národní koncepci rodinné politiky, vztahu společnosti k rodině a rodinným hodnotám a pedagogickému aspektu tzv. krize rodiny. Na závěr práce naznačuje vývojové perspektivy současné rodiny.</p>
Klíčová slova:	Rodina, funkce rodiny, manželství, rozvodovost, krize rodiny, tradiční společnost, modernizace, sociální stát.

Anotace v angličtině:	<p>This thesis is aimed to assess any possible economic, socializing and political influence of a welfare state on a family, its situation and position in current society.</p> <p>The paper deals with the main thesis claiming that current situation of families in a developed western world should not be considered as a crisis. A partial thesis suggests that any influence of public policies on a situation and position of families is rather short-term, questionable and ambivalent. One of our findings presented by the paper says that development of a family can benefit from public administration's non-interference.</p> <p>The introduction of the thesis defines key functions of a family; afterwards we deal with a Czech family in a historical context and with changes through which the families in western societies have gone during the process of modernization. Furthermore we try to clarify the situation of a current Czech family from the statistical and demographic point of view. The discussion concerning the term of so-called crisis supports the thesis claiming that current Czech and European families do not find themselves in a real crisis. Accepting this conclusion, we outline key trends in a development of a family which can be observed nowadays. The thesis also deals with the National Conception of a Family Policy of the Czech Republic, relationship between society and families, family values and a pedagogical aspect of a so-called family crisis. At the end the paper indicates developmental perspectives of a current family.</p>
Klíčová slova v angličtině:	Family, functions of family, marriage, divorce, crisis of family, traditional society, modernization, welfare state.
Přílohy vázané v práci:	0
Rozsah práce:	101 stran
Jazyk práce:	čeština

OBSAH

ANOTACE	4
OBSAH	6
ÚVOD	7
1 RODINA	10
1.1 FUNKCE RODINY	11
2 ČESKÁ RODINA V HISTORICKÉM VÝVOJI	22
2.1 RODINA TRADIČNÍ SPOLEČNOSTI	25
2.2 PROMĚNA RODINY V DŮSLEDKU MODERNIZACE	28
3 SOUČASNÁ ČESKÁ RODINA Z POHLEDU STATISTIKY A DEMOGRAFIE	37
4 PROBLEMATIKA TZV. KRIZE RODINY	40
4.1 DISKUSE O POJMU TZV. KRIZE RODINY	41
4.2 SOUČASNÉ TRENDY VE VÝVOJI RODINY	49
5 SPOLEČNOST, STÁT A RODINA	54
5.1 NÁRODNÍ KONCEPCE RODINNÉ POLITIKY	56
5.2 VLIV SOCIÁLNÍHO STÁTU NA PODOBU RODINY	62
5.3 VZTAH SPOLEČNOSTI K RODINĚ A RODINNÝM HODNOTÁM	72
6 MOŽNOSTI OVLIVNĚNÍ MORÁLNÍHO VÝVOJE ZE STRANY ŠKOLY	82
7 PERSPEKTIVY SOUČASNÉ ČESKÉ RODINY	90
ZÁVĚR	96
SEZNAM LITERATURY	98

ÚVOD

Rodina představuje jedno z velmi frekventovaných a oblíbených témat mnoha vědních oborů. K problematice rodiny a jejího místa ve společnosti můžeme přistupovat z hlediska demografického, sociologického, ekonomického, pedagogického či psychologického, ale také z hlediska filosofie, historie nebo kulturní antropologie. Téma rodiny je ostatně zajímavé tím, že při jeho analýze můžeme kombinovat všechna výše uvedená hlediska a nacházet tak zajímavé úhly pohledu.

V každém případě však platí, že společně s psychologem Milanem Nakonečným můžeme rodinu označit jako „... *nejsoukromější lidskou instituci*.“¹ Taková rodina vždy byla a stále je. Ovšem vzhledem k tomu, že rodina představuje základní stavební jednotku každé společnosti, promítají se do její podoby specifickým způsobem charakteristiky dané společnosti či přeneseným způsobem dokonce i státu.

Rudolf Kohoutek a kol. v této souvislosti upozorňují, že „... *rodinné prostředí je prvním a základním životním prostředím člověka, které zároveň odráží problémy doby. Organizace rodinného života je jakýmsi sociologickým modelem dané kultury a vztahy mezi manželi, mezi rodiči a dětmi i mezi sourozenci navzájem do značné míry vyjadřují zvláštnosti dané třídy, kultury, doby, tradice a rasy*.“²

Zmíněná možnost mnohosti přístupů však v sobě zároveň skrývá určité nebezpečí či určitou obtíž. V důsledku potenciální mnohosti přístupů k problematice rodiny se totiž obtížně hledá téma, které ještě nebylo dostatečně zpracováno, nebo pohled, který může otevřít nové perspektivy vývoje teoretické reflexe. Tyto nesnáze jsou ještě znásobeny skutečností, že každé z výše uvedených hledisek je již v současné době reprezentováno stovkami a tisíci domácích i zahraničních odborných prací, z nichž mnohé pocházejí od skutečných kapacit ve svém vědním oboru.

Obtížnost teoretického uchopení problematiky rodiny pak dále zvyšuje fakt, že se jedná nejen o oblíbené téma vědních oborů, ale zároveň také o relativně časté a vděčné téma mediální reflexe. Jak to ovšem často bývá, pro mediální reflexi je typické značné zjednodušování a šíření nejrůznějších informací a závěrů, které se však při bližším zkoumání ukážou jako polopravdy nebo dokonce mýty. Mediální obsahy se ale významným, ne-li

¹ NAKONEČNÝ, Milan. *Sociální psychologie*. Praha: Nakladatelství Academia, 1999, s. 242. ISBN 80-2000-0690-7.

² KOHOUTEK, Rudolf a kol. *Základy sociální psychologie*. Brno: CERM, Akademické nakladatelství, 1998, s. 106. ISBN 80-7204-064-2.

dokonce rozhodujícím způsobem podílejí na vytváření obecného povědomí, což se týká např. právě problematiky rodiny. Média nás s úpornou pravidelností informují o vysoké rozvodovosti a naopak nízké porodnosti, což je bez pokusu o hlubší analýzu příčin podáváno jako symptomy tzv. krize rodiny.

I s vědomím výše naznačených obtíží byla jako téma této práce zvolena „současná rodina a její percepce ve veřejné správě“. Tímto způsobem zvolené téma je však poněkud široké, a proto je nutné je blíže specifikovat. Jak může být rodina vnímána veřejnou správou? Veřejnou správu tvoří její jednotlivé instituce, které ve svém úhrnu realizují aktuální politiku. Tato politika se vyznačuje určitými konkrétními parametry, přičemž není zapotřebí podrobněji zmiňovat detaily.

Pro potřeby této práce postačí, když současnou politiku, kterou v České republice veřejná správa realizuje směrem k rodině, označíme jako politiku sociálního státu, tedy státu, který se v evropském prostředí vyvinul v průběhu 20. století jednak v reakci na specifika historického a konkrétně pak sociálního vývoje a zároveň v důsledku ekonomického pokroku, který budování sociálního státu umožnil. Pokud celý vývoj zjednodušíme, sociální stát usiloval o eliminaci chudoby ve společnosti a rodina, která vůči svým členům plní mimo jiné i ekonomickou funkci, se proto stala jedním z velmi významných objektů politiky evropského sociálního státu.

Cílem této práce je posoudit možný ekonomický, socializační a politický vliv sociálního státu na rodinu, její situaci a postavení v současné společnosti. Dílčím cílem je podpořit hlavní tezi práce, a sice že současnou situaci rodiny ve vyspělých západních společnostech nelze označovat pojmem krize. Českou společnost přitom s určitým zjednodušením řadíme mezi vyspělé západní společnosti, byť samozřejmě někdo může oprávněně namítnout, že česká společnost je stále společností postkomunistickou, která se ke standardům vyspělých západních společností teprve přibližuje. Česká společnost a rodina v jejím rámci však nepochybně prošla vývojovými stádii tradičním, moderním a postmoderním.

V této souvislosti bychom samozřejmě mohli rozvinout diskusi o rozdílech mezi moderním a postmoderním. Postačí však, když společně s Anthony Giddensem upřesníme, že výraz postmodernita je obvykle používána jako synonymum pro takové výrazy, jako je postmodernismus nebo postindustriální společnost. „*Jestliže se přesouváme do fáze*

postmodernity, pak to znamená, že trajektorie sociálního vývoje nás odvádí od institucí modernity směrem k novému a odlišnému typu sociálního řádu.“³

V rámci této práce budeme rozvíjet několik základních tezí. Tou první je konstatování, že současnou situaci rodiny ve vyspělých západních společnostech, a tudíž i v české společnosti, i s vysokou mírou rozvodovosti, nízkou porodností a stoupajícím podílem tzv. singles, nemůžeme označovat pojmem krize. Proto v této práci používáme výraz „tzv. krize“⁴. Další tezí je konstatování, že jakýkoli vliv konkrétní veřejné politiky na situaci a postavení rodiny je vždy spíše krátkodobý, diskutabilní a mnohdy ambivalentní. Rodiny totiž v hrubých obrysech kopírují celkový historický vývoj společnosti a reagují tak na měnící se ekonomické, sociální, kulturní a přeneseně pak politické podmínky. Z toho pak jako další teze vyplývá spekulativní závěr, že ze strany veřejné správy je možná tím nejlepším řešením ponechat vývoji rodin volný průběh.

Uvedenému tématu a cíli práce odpovídá její struktura.

Na úvod této práce musíme definovat základní funkce rodiny, přičemž se pokusíme alespoň stručně naznačit, jakých změn doznalo plnění těchto funkcí v důsledku vývoje společnosti. Zároveň budeme věnovat pozornost související problematice funkčnosti rodin. V následující kapitole, pojednávající o české rodině v historickém vývoji, se zaměříme především na charakteristické aspekty rodiny tradiční společnosti a na proměny, které rodiny západních společností doznaly v důsledku modernizace. Nutnou kapitolou pak je nastínění situace současné české rodiny z pohledu statistiky a demografie.

Velmi důležitou část této práce tvoří kapitola věnovaná problematice tzv. krize rodiny. V rámci diskuse o pojmu tzv. krize rodiny se pokusíme argumentovat ve prospěch teze, že současná česká a evropská rodina krizí neprochází a v souvislosti s tím nastíníme základní aktuální trendy ve vývoji rodiny.

Co se týče zkoumání vlivu sociální a ekonomické situace ve státě na situaci rodiny, budeme se podrobněji zabývat aktuální Národní koncepcí rodinné politiky, některými aspekty vlivu sociálního státu na podobu rodiny, dále vztahem společnosti k rodině a rodinným hodnotám a konečně pedagogickým aspektem tzv. krize rodiny. V posledním z uvedených případů se pokusíme odpovědět na otázku, zda lze z pedagogického hlediska výrazněji ovlivnit hodnotový žebříček dospívajících, celkově související s problematikou vnímání významu rodiny. Na úplný závěr této práce se pak pokusíme alespoň částečně naznačit vývojové perspektivy současné české rodiny.

³ GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003, s. 46. ISBN 80-86429-15-6.

1 RODINA

Rodina je bezesporu tou nejsoukromější lidskou institucí. Zároveň však představuje základní stavební jednotku každé společnosti. Z tohoto důvodu se v jednotlivých rodinách specifickým způsobem odrážejí charakteristiky příslušné společnosti. Rodinné prostředí tímto prostřednictvím odráží aktuální problémy doby. Vzájemné vztahy mezi manželi, mezi rodiči a dětmi i mezi sourozenci navzájem, členů rodin k prarodičům atd. tak do značné míry vyjadřují specifika dané kultury, doby a společnosti.

Z tohoto pohledu je zřejmé, že rodiny své funkce plní jak ve vztahu ke svým příslušníkům, tak i ve vztahu k celé společnosti. Je nepochybné, že největší tíha v tomto ohledu spočívá na bedrech rodičů.

Každý z nás ze svého sociálního okolí jistě zná celou řadu příkladů nezvládnutí rodičovské role, přičemž někdy jsou tato nezvládnutí ojedinělá, jindy chronická, takže ukazují na „systémové“ nedostatky v určitých rodinách. Funkčnost rodin sice výrazně závisí na zralosti a osobnostních charakteristikách rodičů, což ovšem neznamená, že na nich spočívá vina za případné problémové chování jejich dětí. Socializace dětí totiž v současné době probíhá ve specificky obtížných podmínkách, přičemž tato obtížnost až na výjimky nespočívá v materiální oblasti. Rodičovské výchovné úsilí je mnohdy ztěžováno některými aspekty společnosti, typicky např. mediálními vlivy. Role rodiny jakožto základního socializačního faktoru ve vývoji dětí je však stále nezastupitelná a jednotlivé rodiny osobnostní vývoj svých dětí ovlivňují zcela zásadním způsobem, ať již pozitivně či negativně.

Linda a Richard Eyrovi na základě své praxe uvádějí: „*V dnešní době se stále více rodičů zajímá o správnou výchovu svých dětí. Chtějí vědět, co by měli své děti naučit, aby dokázaly v našem světě dobře žít a cítily se šťastné. Rádi by jim pomohli najít rovnováhu mezi jejich vlastními zájmy a tím, co po nich vyžaduje společnost. Rodiče si uvědomují, jak je jejich role ve výchově důležitá a že ji nemohou ponechat náhodě nebo se řídit pouze svým instinktem. Zjišťují, že výchovný úspěch závisí na jasných cílech a konzistentním přístupu, kdy uplatní hodnoty, které sami uznávají.*“⁴

⁴ EYRE, Linda. EYRE, Richard. *Jak naučit děti hodnotám*. Praha: Portál, 2000, s. 7. ISBN 80-7178-360-9.

1.1 FUNKCE RODINY

Rodina představuje základní sociální jednotku současné společnosti a také v historii jednotlivých lidských společností tomu tak vždy bylo. Po naprostou většinu doby vývoje lidstva rodina představovala nejen základní jednotku sociální, nýbrž zároveň také i ekonomickou ve smyslu primární produkce. Jakožto základní sociální a ekonomická jednotka pak rodina plnila a plní řadu funkcí, a to jak ve vztahu ke společnosti, tak i ve vztahu ke svým jednotlivým členům.

Tímto způsobem chápána rodina procházela během celé historie specifickými vývojovými změnami, přičemž tyto změny začaly být stále důrazněji reflektovány s rozvojem moderní vědy od 19. století.

Tak např. v roce 1980 Jan Čáp publikoval následující myšlenku: *„V přítomné době prochází rodina velkými změnami. Zčásti nebo zplna přestává plnit některé své dřívější funkce: přestala být skupinou výrobců, rozšiřuje se stravování mimo rodinu a také další služby jsou zajišťovány jinými institucemi, vzrůstá péče školy a mimoškolních zařízení o výchovu dětí, také volný čas (zejména mládeže) se do značné míry realizuje mimo rodinu. Od „velké“ rodiny jde vývoj k „malé“ rodině, kde žijí společně jen rodiče s dětmi bez prarodičů, strýců apod.“⁵*

Jan Čáp výše citovanými slovy stručně naznačil změny, které se týkají základních funkcí rodiny. Obecně lze konstatovat, že konkrétní podoba jednotlivých funkcí rodiny se vyvíjí v přímé reakci na celkový vývoj společnosti a na její ekonomické či materiální podmínky.

Nelze ovšem souhlasit s následujícím tvrzením: *„Moderní rodina pozbyla některé ze svých dřívějších funkcí.“⁶* Je nutné zdůraznit, že rodina v rámci všech historických společností a období vždy plnila všechny základní funkce, jak budou uvedeny níže. Pouze se do jisté míry měnily jednotlivé aspekty těchto funkcí, přičemž některé funkce – zejména ekonomická – mohly být v minulosti významnější než dnes. Tím zásadním předělem se stala v tomto ohledu především modernizace společnosti, která v evropském prostředí probíhala intenzivně zejména v 19. století.

⁵ ČÁP, Jan. *Psychologie pro učitele*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1980, s. 247.

⁶ KLEVETOVÁ, Dana. DLABALOVÁ, Irena. *Motivační prvky při práci se seniory*. Praha: Grada, 2008, s. 76. ISBN 978-80-247-216-99.

S jejich rámcovým rozlišením se můžeme setkat v celé řadě titulů odborné literatury, přičemž v jejich rámcovém vymezení panuje vcelku shoda. Jednotliví autoři se jen někdy liší v důrazu na různé aspekty.

Tak např. Jozef Výrost a Jiří Slaměník uvádějí tyto funkce:⁷

- Funkce reprodukční: někdy je označována také jako biologická, zahrnuje jednak samotnou reprodukci lidského rodu, ale rovněž sexuální uspokojení rodičovského, manželského či partnerského páru;
- Funkce materiální: je označována také jako funkce ekonomická. V případě této funkce je nutné konstatovat, že v minulosti měla jinou podobu než v současnosti a také jiný význam než v rámci sociálního státu. Podrobněji bude tato problematika zmíněna v rámci 2. kapitoly této práce;
- Funkce výchovná: častěji je označována jako socializační. Rodina dítěti poskytuje nejen základní orientaci v okolním světě, nýbrž zároveň funguje jako primární regulátor nežádoucích činností;
- Funkce emocionální: v této oblasti je rodina naprosto jedinečná a nezastupitelná, protože všem svým členům poskytuje uspokojení potřeby podpory, pomoci, přijetí, blízkosti atd. Pokud některá rodina není plně funkční, nejvýrazněji negativním způsobem se to na dětech projeví právě v této oblasti.

V následujícím budeme jednotlivé funkce rodiny analyzovat podrobněji.

Z evolučního hlediska lze konstatovat, že tu primární funkci rodiny, která je stále zcela nenahraditelná, představuje funkce biologická, respektive reprodukční. Ani přes probíhající výzkum v oblasti embryonální medicíny si lze jen obtížně představit, že by tomu někdy mělo být jinak.

V souvislosti s tématem této práce je podstatné následující: „*Vzhledem k tomu, že přirozená reprodukce je stále závislá na přítomnosti (alespoň krátkodobého) rodinného soužití, navazují na tuto funkci rodiny propopulační opatření v oblasti politického jednání.*“⁸ V České republice však v současné době není realizována nějaká výraznější forma propopulační politiky.

Ladislav Rabušic pak ve své práci polemizuje s prospěšností a vůbec účelností jednotlivých forem propopulačních politik. Argumentuje přitom hlavně tvrzením, že populační vývoj a demografické chování jednotlivých společností představují velmi složité

⁷ Viz. VÝROST, Jozef. SLAMĚNÍK, Ivan (eds.). *Sociální psychologie*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-1428-8.

⁸ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 9.

a komplexní systém s mnoha proměnnými. Nikdy přitom nebudeme přesně znát jeho jednotlivé aspekty a nikdy nebudeme moci přesně předpovědět konečné důsledky případné snahy o ovlivnění demografického chování a populačního vývoje. Tyto důsledky by podle něj mohly mnohdy být kontraproduktivní.⁹

Pokud tedy teze Ladislava Rabušice poněkud zjednodušíme, lze konstatovat, že tento autor doporučuje, abychom populačnímu chování a demografickému vývoji jednotlivých společností ponechali víceméně volný průběh, což ovšem nevylučuje, aby se společnost snažila zvýšit kvalitu populace prostřednictvím péče o vzdělanost a tudíž i zaměstnatelnost dospívajících generací.

Reprodukční či biologická funkce je významná také z hlediska jejího vlivu na rodinný život. Naplněním biologické funkce totiž začíná rodičovství, které s sebou logicky nese možnost naplňování dalších funkcí rodiny.

Zatímco podoba reprodukční či biologické funkce rodiny je v průběhu vývoje lidského rodu víceméně setrvalá, další významná funkce, a to funkce socializační, byla a je velmi proměnlivá. Socializace dětí měla a má různou podobu v mnoha historických i současných lidských společnostech. Avšak i přes tuto historickou, kulturní a geografickou různost lze ve všech dobách a kulturách pozorovat některé společné prvky, vysvětlované mnohdy z pohledu evoluční psychologie. Jedním ze společných prvků socializace dětí ve všech dobách a kulturách bylo a je např. nepřekročitelné tabu incestu ve smyslu pohlavního styku mezi rodiči a dětmi.¹⁰ Ovšem incest mezi sourozenci již tak přísným tabu nebyl, jak dokazuje třeba případ říše Inků.¹¹

Autoři Národní zprávy o rodině v této souvislosti upozorňují: „*Otázka formy mimodomácí socializace především malých dětí je dodnes v různých evropských zemích diskutována a neexistuje k ní jednotný přístup. Základní shoda však panuje v tom, že sféra výchovy je vždy primárně věcí součinnosti rodiny a státu s výsadní rolí rodiny v možnosti volby vztahu mezi oběma složkami.*“¹²

S tímto konstatováním se lze naprosto ztotožnit. Role rodiny je z pohledu socializační funkce natolik zásadní, že pouze v případě těch rodin, které nejsou plně funkční, a těch je v populaci malá menšina, je možné uvažovat o eventualitě případné intervence ze strany

⁹ Viz RABUŠIC, Ladislav. *Česká společnost stárne*. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Filozofická fakulta a nakladatelství Georgetown, 1995. ISBN 80-210-1155-6.

¹⁰ Viz např. MOŽNÝ, Ivo. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008. ISBN 978-80-86429-87-8.

¹¹ Viz např. STINGL, Miloslav. *Synové slunce*. Praha: Vyšehrad, 1985.

¹² BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 9.

příslušných orgánů veřejné správy. Tato intervence by přitom měla být vedena vždy pouze v zájmu dítěte.

Je ovšem otázkou, zda veřejná správa v České republice v tomto ohledu funguje opravdu optimálně. O odpovědi na tuto otázku lze diskutovat, nicméně její přesnou podobu by mohl přinést pouze objektivní výzkum či případně srovnání se situací v zemích, kde se v oblasti pomoci rodiny více angažuje nestátní sektor, jako je tomu např. ve Velké Británii. Rozhodně však lze shrnout, že „... *výchovná funkce rodiny ve smyslu přípravy dítěte na život ve společnosti je tak zásadní a její plná náhrada jinou institucionální formou s sebou nese vždy riziko ohrožení zdravého rozvoje dítěte.*“¹³

V rámci široce chápané socializační funkce můžeme upozornit na jednu její specifickou součást, kterou představuje funkce přípravy dítěte na budoucí profesní a sociální působení ve společnosti. Realizace této funkce se již od novověku, v českých podmínkách pak konkrétně od dob osvícenského absolutismu, ujímal stát, přičemž rozsah tohoto angažování narůstal s postupující modernizací společnosti v 19. a 20. století.

V současné době pak je souhrn přípravy dítěte na budoucí profesní a sociální působení ve společnosti natolik složitý, že rodina sama se tohoto specifického aspektu socializační funkce nemůže s úspěchem zhostit. Přesto je její stálé působení nezastupitelné. Vede či lépe řečeno může vést dítě k plnění školních povinností a vůbec k pochopení významu vzdělávání. Nenahraditelný význam má v této souvislosti také osobní příklad rodičů.

Dana Klevetová a Irena Dlabalová v této souvislosti zdůrazňují: „*Aby rodina plnila všechny své funkce, je třeba přítomnosti všech jejích členů. Vzhledem k dítěti tedy hlavně obou rodičů.*“¹⁴ Jakákoli jiná forma, varianta či alternativa partnerského nebo rodinného soužití je tedy vzhledem k výše uvedenému neplnohodnotná. Tuto skutečnost je nutné mít neustále na paměti.

Na rozdíl od reprodukční a socializační funkce, které bezprostředně souvisejí s dětmi, si v případě funkce ekonomické můžeme představit, že ji rodina bude plnit i v případě bezdětnosti. Zatímco v rodinách tradiční společnosti děti plnily příslušné ekonomické role, rodina v moderní a postmoderní společnosti existuje a funguje jako specifická sociální jednotka a zároveň ekonomický subjekt, v jehož rámci je společně zajišťována výživa a materiální zabezpečení existence jednotlivých členů rodiny. „*Také tato funkce je*

¹³ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 9.

¹⁴ KLEVETOVÁ, Dana. DLABALOVÁ, Irena. *Motivační prvky při práci se seniory*. Praha: Grada, 2008, s. 76. ISBN 978-80-247-216-99.

v současnosti vytlačována do mimorodinného prostoru tím, že její výkon je z velké části zajišťován jinými sociálními institucemi. ¹⁵

Dodejme však, že je vytlačována pouze zčásti. Typickou institucí státu, která přebírá část socializační funkce rodiny, je škola. Ovšem právě Česká republika je příkladem toho, že vliv školského systému na dospívající je výrazně limitován charakteristikami a situací jednotlivých rodin. Lepšího či vyššího vzdělání zde stále ve statisticky významném měřítku dosahují především děti vzdělanějších rodičů.

Výhradně na jednotlivých rodinách je pak závislá funkce emocionální, přičemž si lze jen těžko představit, že by tomu mohlo být někdy jinak. Emocionální funkce rodiny totiž zahrnuje veškerou vzájemnou citovou a intimní podporu jednotlivých členů rodiny a zároveň také s tím související případnou finanční a materiální pomoc. Autorský kolektiv Národní zprávy o rodině k tomu dodává: „*Zatímco hmotně a finančně podpůrnou roli přejímá od 19. století stále více sociální stát, emocionálně-stabilizační funkce je stále více centrální úlohou fungování rodiny. Zdravá rodina je tak stále jedinou zárukou výchovy zdravých a emocionálně stabilních dětí.*“¹⁶

V této souvislosti lze navíc vyslovit i názor, že zárukou kvalitní výchovy zdravých a emocionálně stabilních dětí je především ta varianta rodiny, která je založena rodičovským párem osob opačného pohlaví, ovšem samozřejmě za předpokladu, že je taková rodina funkční. Žádná jiná varianta rodiny, ať se již jedná o rodinu založenou homosexuálním či lesbickým párem, osamělým rodičem, emocionální funkci nemůže plnit tak dobře jako klasická funkční rodina tvořená matkou, otcem a dětmi (v ideálním případě pak vlastními dětmi rodičů).

Josef Langmaier a Dana Krejčířová ve své práci reflektují výsledky empirických šetření, které během 70. let 20. století v tehdejší Československu porovnávaly funkčnost úplných a neúplných rodin. Dospěly přitom k zajímavému zjištění, „... že některé neúplné rodiny své funkce (zejména funkci emocionální a socializační) plní dobře, ba lépe než některé rodiny úplné.“¹⁷ Obecně však platí, že situace neúplných rodin je z hlediska plnění základních funkcí mnohem obtížnější. Tyto rodiny pak ve svém úhrnu v plnění funkcí selhávají mnohem častěji než rodiny úplné. Specificky to platí o funkci ekonomické.

¹⁵ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 10.

¹⁶ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 10.

¹⁷ LANGMAIER, Josef. KREJČÍŘOVÁ, Pavla. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada, 1998, s. 185. ISBN 80-7169-195-X.

Samozřejmě se v každodenním životě můžeme setkat s příklady neúplných rodin, které své funkce plní lépe než rodiny úplné. Celkový souhrn však hovoří ve prospěch rodin úplných, které mají pro dosažení optimální funkčnosti lepší předpoklady.

Na tomto místě se nabízí otázka, kdo a jakým způsobem by mohl neúplným rodinám pomoci. Sociální stát v České republice tak v rámci svých možností činí především prostřednictvím systému sociálních dávek. Nelze se však ubránit dojmu, že celospolečensky je podceňována či nedostatečně akceptována a právně ošetřena odpovědnost rodičů za děti, která samozřejmě přetrvává i po rozpadu rodiny. Je nepochybné, že i v případech, kdy otec platí na své děti po rozvodu bývalé manželce výživné pravidelně a v plné výši vyměřené soudem, nikdy to nevynahradí jeho finanční podíl na chodu domácnosti, když je v ní přítomen každodenně.

Efektivní stát by měl stanovovat jasná pravidla, účinně vymáhat jejich dodržování a případně sankcionovat jejich nedodržování spíše než se angažovat v přímé materiální pomoci občanům v nevýhodné situaci. Stát by měl usilovat o takové nastavení pravidel, v jejichž rámci bude vyžadována realizace odpovědnosti.

V rámci této kapitoly je nutné věnovat pozornost klasifikaci rodin z hlediska jejich funkčnosti. V české odborné literatuře se nejčastěji používá klasifikace vypracovaná Jiřím Dunovským a Zdeňkem Matějčkem.

Tito autoři zdůrazňují především význam takových základních faktorů, jako je složení jednotlivých rodin a jejich vnitřní i vnější stabilita. Dále pak upozorňují na význam sociální a ekonomická situace jednotlivých rodin, která je ovlivněna zejména věkem, rodinným stavem, vzděláním a zaměstnáním rodičů, výší jejich příjmu a úrovní bydlení rodiny. Dále pak berou v úvahu také takové faktory, jako jsou osobnosti rodičů a dětí, zájem rodičů o děti a jejich péče o ně.

Na základě výše uvedených kritérií pak Jiří Dunovský a Zdeněk Matějček rozlišili čtyři základní typy rodin z hlediska funkčnosti:¹⁸

- Funkční rodina (někdy je označována také jako eufunkční¹⁹): jedná se o tzv. intaktní rodinu, ve které je v podstatě bez jakýchkoli vážnějších problémů zajištěn dobrý vývoj dítěte a jeho prospívání. Funkční rodiny tvoří v celkové populaci převažující většinu 85 % všech rodin;

¹⁸Viz DUNOVSKÝ, Jiří. DYTRYCH, Zdeněk. MATĚJČEK, Zdeněk a kol. *Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě*. Praha: Grada, 1995. ISBN 80-7169-192-5.

¹⁹ Viz např. WEISS, Petr a kol. *Sexuální zneužívání dětí*. Praha: Grada, 2005, s. 264. ISBN 978-80-247-0929-5.

- Problémová rodina: v těchto rodinách se vyskytují závažnější poruchy některých nebo všech funkcí, které však zatím vážnějším způsobem neohrožují rodinu jako celek nebo vývoj dětí. Rodina je zatím schopná tyto problémy vlastními silami řešit nebo je kompenzovat za případné krátkodobé pomoci zvenčí. Těchto rodin se v populaci vyskytuje 12 až 13 %;
- Dysfunkční rodina: jedná se o rodinu, ve které se již vyskytují vážné poruchy některých nebo dokonce všech funkcí, které bezprostředně ohrožují nebo poškozují rodinu jako celek a zejména pak vývoj a prospěch dětí. Takové poruchy již dysfunkční rodina není schopna zvládnout sama. Společnost může prostřednictvím specifických institucí realizovat tzv. sanaci rodiny. Ta pak může skončit až zbavením rodičů jejich rodičovských práv, a to v zájmu vývoje dítěte. Dysfunkční rodiny tvoří asi 2 % rodin v populaci;
- Afunkční rodina: v tomto případě jsou již poruchy tak značného rázu, že rodina přestává plnit své základní úkoly a funkce a dětem přímo škodí, nebo je dokonce ohrožuje na jejich zdraví a životě. Tzv. sanace afunkční rodiny je již v podstatě zbytečná a jediným řešením, kterým může společnost dětem prospět, je vzít je z takové rodiny a umístit je do náhradní péče. V populaci se vyskytuje asi 0,5 % afunkčních rodin.

Problematiku funkčnosti rodin však můžeme diskutovat i z poněkud jiného pohledu. Tak např. Jiří Reichel definuje rodiny eufunkční, disfunkční a afunkční. Pod pojmem rodina eufunkční označuje takové rodiny, „... které plní své funkce jak vzhledem ke svým členům, tak současně ke svému širšímu sociálnímu okolí, tj. ke společnosti, jejíž jsou součástí a základním stavebním prvkem, tedy plní i společensko-reprodukční rozměr funkce ...“²⁰

Za disfunkční pak zmíněný autor označuje takové rodiny, které jsou skutečně specifické. Disfunkční rodiny totiž plní základní funkce vůči svým jednotlivým členům, ovšem tato socializace je vedena ve větším či menším rozporu s obecnými hodnotami a normami uznávanými celou společností. Poslední ze zmíněných typů rodin, rodina afunkční, je taková, která své základní funkce neplní ani vůči svým členům, především pak vůči dětem, ale ani ve vztahu ke společnosti.

Z výše uvedeného vyplývá, že zhruba 15 % rodin v běžné populaci vůči svým jednotlivým členům, především pak dětem, neplní své funkce takovým způsobem, jak by bylo žádoucí. Mnohé z těchto rodin se skutečně mohou nacházet v krizi. Přejížděnou krizí

²⁰ REICHEL, Jiří. *Kapitoly systematické sociologie*. Praha: Grada, 2008, s. 189. ISBN 978-80-247-259-49.

pochopitelně mohou procházet i rodiny funkční. Tyto krize však mají výrazně individuální charakter, ovlivněný historií a momentální situací dotčených rodin. Z tohoto pohledu pak lze hovořit o krizi rodiny, ovšem bude se vždy jednat o krizi konkrétní rodiny, jejíž aspekty nelze vztahovat na celou společnost.

Na druhou stranu však musíme upozornit, že obecná ekonomická, politická i kulturní situace ve společnostech ovlivňuje funkčnost konkrétních rodin, ať již přímým nebo nepřímým způsobem. Velkou roli pak v této souvislosti hraje především přístup ke zdrojům a jejich distribuce v rámci jednotlivých sociálních vrstev.

Pokud bychom v této oblasti mohli konstatovat nějaké zobecnění, pak se můžeme opřít o koncept kolapsu složitých společností Josepha A. Taintera. Tento autor klade míru vnitřní organizovanosti a soudržnosti jednotlivých společností do přímého vztahu jednak k celkovému množství zdrojů, které má tato společnost k dispozici, a jednak ke způsobu distribuce těchto zdrojů mezi základní sociální jednotky společnosti, tedy typicky mezi domácnosti a rodiny.²¹ Základní myšlenka tohoto konceptu – tedy přímá úměra mezi celkovým množstvím zdrojů a organizovaností a soudržností určité společnosti – plně koresponduje s důrazem Jarreda Diamonda, který tento autor klade na efektivní využívání zdrojů ze strany jednotlivých společností.²²

Pokud se však určitá společnost, ať již z jakéhokoli důvodu, dostane do ekonomických obtíží, dochází k narušení obou zmíněných mechanismů, čili využívání zdrojů a jejich distribuce, což nezůstane bez vlivu na organizovanost a soudržnost společnosti, přičemž tyto důsledky se mohou negativně projevit i na úrovni základního stavebního kamene dotčené společnosti, tedy rodiny.

Jako skutečně extrémní příklad negativního vlivu materiálního nedostatku a ochromení až destrukce společenských struktur na existenci rodiny Joseph A. Tainter uvádí situaci ugandského etnika Iků z druhé poloviny 20. století.²³

„Ikové ... žijí v podmínkách extrémního nedostatku, které bychom jistě označili za katastrofální. Ikové, převážně lovci a sběrači ... se nedávno věnovali také pěstování zemědělských plodin ... V důsledku sucha a etnických hranic, v nichž se odehrával jejich tradiční cyklický pohyb, žijí dnes Ikové v prostředí tak chudém na potraviny a vodu, že pro ně

²¹ Viz TAINTER, A. Joseph. *Kolapsy složitých společností*. Praha: Dokořán, 2009. ISBN 978-80-7363-248-9.

²² Viz. DIAMOND, Jared. *Osudy lidských společností. Střelné zbraně, choroboplodné zárodky a ocel v historii*. Praha: Columbus, 2000. ISBN 80-7249-047-8.

²³ Upřesněme jen, že případ Iků byl kulturními antropology poprvé zaznamenán v 60. letech 20. století. Obývali tehdy ugandskou část Rift Valley a příčinou úplného rozkladu jejich kmenové společnosti bylo dlouhé sucho doprovázené hladomorem. O jejich poznání se nejvíce zasloužil britský kulturní antropolog Colin M. Turnbull, který ve své práci *The Mountain People* (1972) Iky popisoval jako „lidi bez lásky“ a který se při pobytu mezi nimi ocitnul na samotném okraji duševního zhroutení.

reciprocita a společné užívání zdrojů neznamená žádnou výhodu. U Iků tudíž nenacházíme téměř nic, co by bylo možné považovat za sociální organizaci. Jsou společensky natolik roztržštění, že většina aktivit, zejména zajišťování obživy, je prováděna individuálně.

Každý Ik tráví dny či týdny o samotě a pátrá po potravě. Prakticky neexistuje, že by se s někým o cokoli dělil. Dva sourozenci či jiní blízcí příbuzní mohou klidně žít bok po boku, přičemž jeden umírá hlady a druhý je dobře živěný. A onen druhý se tomu prvému nesnaží ani trochu pomoci. Rodina jako sociální jednotka přestala u Iků fungovat. Dokonce ani manželské páry nepředstavují spolupracující jednotku, tedy s výjimkou několika konkrétních funkcí. Motivací ke sňatku nebo společnému životu je pro ně to, že jeden člověk nedokáže postavit dům. Členové manželských párů si však potravu hledají sami a nedělí se o ni. Shánění potravy je dokonce natolik nezávislé, že když se oba manželé setkají ve svém příbytku, děje se tak nedopatřením. Každý manželský příbytek je palisádou oddělen od ostatních. Několik takovýchto příbytků tvoří vesnice, jež ovšem nemá většího smyslu. Vesnice neplní ani politickou, ani organizační funkci ...

O děti se jejich matky starají minimálně, a to jen do věku tří let. Pak se o sebe děti musí postarat samy. Od tří let si děti musí samy hledat potravu a úkryt, a ty, které přežijí, jsou toho skutečně schopny. Za účelem ochrany se děti sdružují do skupin stejného věku, protože dospělí kradou dětem jídlo, kdykoli je to jen možné. Ani v rámci těchto věkových skupin se nikdo s nikým o nic nedělí. Skupiny dětí si hledají potravu na zemědělských pozemcích, čímž plaší ptáky a paviány. A to je často udáváno jako důvod, proč mít děti.“²⁴

Takto dlouhý citát byl zvolen zcela záměrně. Ukazuje totiž, byť na extrémním případě kauzální závislost rodiny na celkové situaci společnosti. Plastický, avšak značně neradostný obraz rodin, žijících v prostřední hmotné i kulturní bídě ruské vesnice a rodičích se průmyslových předměstí ruských měst přelomu 19. a 20. století, nám pak poskytuje Orlando Figes v práci příznačně nazvané *Lidská tragédie*.²⁵

Západní rodina údajně prochází krizí. Uvedené konstatování se však v rámci této práce pokusíme zpochybnit. Rodina Iků se však ve druhé polovině 20. století v krizi nacházela jednoznačně. Případ Iků tudíž může sloužit jako důkaz toho, že situaci v rámci jakékoli společnosti musíme vždy zkoumat ve světovém kontextu.

²⁴ TAINTER, A. Joseph. *Kolapsy složitých společností*. Praha: Dokořán, 2009, s. 47. ISBN 978-80-7363-248-9.

²⁵ Viz FIGES, Orlando. *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891 – 1924*. Praha: Beta – Dobrovský, 2000. ISBN 80-86278-74-3.

Výše naznačený mechanismus vlivu hmotných podmínek na situaci rodiny však neplatí či neplatil pouze pro společnosti zaostalé, nýbrž lze jej vztáhnout i na současné vyspělé společnosti západních zemí.

Především v dobách ekonomických krizí či recesí s jejich charakteristickou vysokou nezaměstnaností a naopak sníženou mírou příjmů se mnohé rodiny mohou dostávat do určitých potíží s plněním své ekonomické funkce. Pokud se mnohým rodinám snižuje životní úroveň či pokud mají problémy s udržováním dosavadního standardu, pak se to může negativním způsobem projevit na plnění socializační funkce. Je totiž nepochybné, že ekonomicky slabší rodiny svým dětem nemohou poskytnout tolik příležitostí pro jejich osobnostní rozvoj, jako rodiny finančně zajištěné.

Nyní máme na mysli především takové finančně náročné aspekty, jako jsou různé zájmové kroužky, sportovní kurzy, studijní pobyty v zahraničí, ale i rodinné dovolené, kulturní a poznávací aktivity, doučování, kurzy cizích jazyků atd. Samozřejmě uznáváme, že realizace právě naznačených aktivit není podmíněna pouze celkovou finanční situací určitých rodin, nýbrž také prioritami a hodnotami, které si tyto rodiny stanovují a které uznávají. V případě optimálně stanovených hodnot a priorit však faktor finančního zajištění jejich realizaci výrazným způsobem usnadňuje.

Dále je nepochybné, že obtížná ekonomická situace se v rámci některých rodin může projevit i v oblasti emocionálního prožívání a může tak negativně ovlivnit i kvalitu mezilidských vztahů. Nepřeberná řada titulů krásné literatury 19. století nám dokazuje, že tomu tak skutečně bylo, přičemž není důvodu si myslet, že současná společnost je proti tomu již imunní.

Může v této oblasti potřebným rodinám pomoci sociální stát, který je spojován s rozsáhlou redistribucí společenského produktu? Tímto způsobem položená otázka je značně široká, skrývá totiž v sobě řadu dílčích podotázek. Musíme se totiž ptát, zda sociální stát společenské bohatství redistribuuje optimálním způsobem, to znamená, zda se sociální pomoc dostává skutečně těm, kteří ji potřebují. Na to navazuje otázka, zda příjemci sociální pomoci ji využívají k tomu účelu, ke kterému je poskytnuta.

Dále se musíme tázat, zda poskytování sociální pomoci nepůsobí jako demotivující faktor, protože učí jednotlivce i celé rodiny spoléhat na cizí pomoc a nikoli na vlastní iniciativu, která by v případě svého úspěchu a ve svých důsledcích pomohla nejen jednotlivcům, nýbrž i širším sociálním strukturám či komunitám a tak i celé společnosti. Vyvíjení samostatné iniciativy a spoléhání se na vlastní síly by však zároveň mohlo působit

jako významný socializační faktor, pokud by bylo reprodukováno jako sociální či kulturní vzorec a předáváno z generace na generaci.

S tím pak souvisí také závažná otázka, zda to dokonce není samotný sociální stát, který místo toho, aby se podílel na odstraňování chudoby, se naopak podílí na rozšiřování řad příjemců sociální pomoci – protože určitou část společnosti navyknul na pasivní příjem sociální pomoci, zatímco jinou část společnosti do jisté míry „trestá“ za individuální iniciativu a ekonomický úspěch prostřednictvím zdanění, což pak může vést k oslabování ekonomických aktivit, a tím k nárůstu příjemců sociální pomoci, nebo k jejich přesunu do tzv. šedé zóny, ze které neplynou žádné daňové příjmy.²⁶

Tyto otázky se sice dotýkají tématu práce, nicméně diskusi o nich již celé desítky let vedou povolání i méně povolání odborníci, aniž by dospěli k obecněji přijatelnému konsensu ohledně odpovědí. Nelze se zbavit dojmu, že mnozí z diskutujících konstruují své odpovědi na výše uvedené otázky nikoli na základě objektivního poznání, nýbrž na základě předem stanovených politických či ideologických východisek.

²⁶ K této diskusi viz blíže především MAREŠ, Petr. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. ISBN 80-85850-61-3; ale také KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005. ISBN 80-86429-41-5.

2 ČESKÁ RODINA V HISTORICKÉM VÝVOJI

Rodina jakožto základní stavební kámen každé společnosti samozřejmě reaguje na vývoj těchto společností. Lewis H. Morgan ve svém díle *Pravěká společnost* nejen představil svoji koncepci vývoje lidského rodu od divoštství, přes barbarství až k civilizaci, nýbrž naznačil i svou představu vývoje rodiny.²⁷ Přesto, že Morgan při práci na svém díle shromáždil úctyhodný antropologický materiál, je jeho představa vývoje rodiny již v současné době překonána a svědčí spíše o rozvoji vědění ve druhé polovině 19. století, než o podobě rodiny v prehistorických obdobích a na počátcích civilizace.

O podobě rodiny během prehistorie lidstva lze jen spekulovat na základě analýzy se situací nedávných společností žijících na úrovni paleolitu a neolitu. To by však výrazně překročilo rámec této kapitoly. Pro potřeby této práce postačí, když se zaměříme na významný historický předěl, který představovalo přechod od tradiční k moderní společnosti a tudíž od tradiční k moderní rodině, který se konkrétně např. v českém prostředí odehrával především během 19. století.

Postupující modernizace společnosti samozřejmě nemohla zůstat bez vlivu na podobu a funkce rodiny, ale také na společenské postavení jednotlivých členů rodiny. Na první pohled možná nejzřetelněji se vyvíjelo sociální postavení žen. Výrazný impuls pro zlepšení postavení žen ve společnosti a pro jejich celkovou akceptaci představovala první světová válka či přesněji řečeno zapojení žen do těch oblastí, ze kterých v bojujících státech odešlo velké množství mužů na fronty. Zjednodušeně řečeno: Ženy dokázaly, že jsou nadány stejnými schopnostmi jako jejich manželé, a přestaly být tolik podceňovány, i když ne hned a ne ve všech aspektech.

Na jednu stranu tak v této souvislosti můžeme s určitým zjednodušením tvrdit, že naznačený důsledek první světové války lze považovat za jakýsi historický důkaz platnosti rčení: „Všechno zlé je pro něco dobré.“ Na druhou stranu však musíme upozornit, že první světová válka v tomto ohledu pouze pravděpodobně uspíšila již probíhající vývoj. Posloužila tedy jako jakýsi specifický katalyzátor stávajících tendencí.

Richard Vinen s přihlédnutím k výše uvedenému analyzuje sociální a historický fenomén tzv. nové ženy, který se ve vyspělém západoevropském prostředí objevil ve 20. letech 20. století.²⁸ Fenomén tzv. nové ženy lze považovat za projev jedné ze specifických

²⁷ Viz MORGAN, Lewis Henry. *Pravěká společnost, neboli, výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštství přes barbarství k civilizaci*. Praha: Vyšehrad, 1954.

²⁸ Viz VINEN, Richard. *Evropa dvacátého století*. Praha: Vyšehrad, 2007. ISBN 978-80-7021-735-1.

etap dlouhodobého a doposud stále neukončeného procesu emancipace ženy, procesu, který významným způsobem ovlivňuje vnitřní situaci rodin a jejich postavení ve společnosti, procesu, který nejdále dospěl v západních společnostech.

Pokud nyní vědomě odhlédneme od takových vnějších projevů emancipace, jako byly po první světové válce např. krátké vlasy, štíhlé postavy či případně až chlapecké oděvy – což lze považovat spíše za módní záležitosti tzv. společenské smetánky vyspělejších společností – zásadními aspekty emancipace bylo především zavedení všeobecného volebního práva pro ženy a částečná finanční nezávislost na mužích prostřednictvím vykonávání placeného zaměstnání.

Již na tomto místě však musíme vyslovit tezi, jejíž platnost se vztahuje i na současnost. O finanční nezávislosti ženy lze hovořit pouze v tom případě, když žena nemá rodinu, či přesněji řečeno, když nemá děti. Jakmile jsou v nějaké současné české rodině nezaopatřené děti a jeden z rodičů nedisponuje výrazně nadprůměrným příjmem, pak tato rodina k zajištění své obživy, chodu domácnosti a případně i pro vytváření potřebných finančních rezerv potřebuje příjmy obou rodičů.

Pokud tomu tak není – ať již z důvodu nezaměstnanosti jednoho rodičů nebo v důsledku rozpadu rodiny – životní úroveň takové rodiny rapidně klesá. Průměrná rodina s dětmi zcela jednoduše potřebuje příjmy obou rodičů. Pojem finanční nezávislost žen na mužích, se kterým se můžeme setkat nejen v médiích, ale také v odborné literatuře, je tedy do značné míry iluzorní nebo spíše podmíněný „nezávislostí“ ženy na rodině. Pro muže to v současné době samozřejmě platí také, avšak většina neúplných rodin s dětmi má v České republice i v Evropě v čele matku.²⁹

Vraťme se však do doby po skončení první světové války. *„Nová žena byla samozřejmě mýtem. Život několika mladých příslušnic buržoazie v Londýně, Paříži nebo Berlíně by připadal velmi vzdálený např. obyvatelům irského venkova ... To ovšem neznamená, že by se proměny ženy mohly považovat za zanedbatelné ... Neexistuje žádná přímá dichotomie mezi „emancipovanou ženou“ a „ženou tradičních hodnot“.*³⁰

Na základě citovaných slov Richarda Vinena je nutné zdůraznit, že v evropských kulturních a sociálních dějinách skutečně nemůžeme hledat nějaký výraznější či ostrý předěl, který by od sebe odděloval tradiční a moderní rodinu či tradiční a moderní ženu. Jednak tento vývoj probíhal velmi pozvolně a jednak měl tento vývoj řadu regionálních aspektů. Milena

²⁹ Viz např. BECK, Ulrich. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-32-6.

³⁰ VINEN, Richard. *Evropa dvacátého století*. Praha: Vyšehrad, 2007, s. 96. ISBN 978-80-7021-735-1.

Lenderová např. v této souvislosti identifikuje rodinu protoindustriálního období, která tvořila přechod mezi rodinou společnosti tradiční a moderní.³¹

V této souvislosti musíme upozornit, že česká populace se nacházela těsně na západ od tzv. Hajnalovy linie, která od sebe oddělovala západoevropský typ rodiny od typu východoevropského. Slovenská, ale také např. polská i maďarská populace se již nacházely na východ od této linie.³² Tato linie od sebe v evropském měřítku oddělovala nejen různé modely rodiny, ale částečně i odlišné způsoby populačního chování.

Lze se dokonce setkat s názory, že západoevropský typ rodiny vedl její jednotlivé členy k mnohem vyšší míře iniciativy než typ východoevropský, z čehož je odvozováno, že se stal jednou z příčin výraznějšího úspěchu kapitalismu a modernizace v této části kontinentu ve srovnání s částí východní. Na druhou stranu však existují i názory, že na konstituování západoevropského typu rodiny s jeho výraznějším akceptováním individuality se podílely právě kapitalismus, industrializace a modernizace.

Odborníci se tudíž zásadně rozcházejí v otázce příčin a následků, což jen dokumentuje, s jakými obtížemi se setkáváme, když v oblasti teoretické reflexe situace rodiny chceme stanovovat jednoznačné závěry.

Ivo Možný a Ladislav Rabušic v této souvislosti upozorňují na demografický aspekt pádu komunistického režimu v Československu: „*Otevření hranic do Evropy a návrat mezi tržní společnosti s sebou přinesl také znovupřijetí jejich kulturních vzorců. Z hlediska našeho tématu to znamená návrat k západoevropskému modelu rodiny, z něhož byla česká společnost na půl století vytlačena ... Platnost Hajnalovy linie a její přirozený vývoj rozrušilo až nové uspořádání Evropy po druhé světové válce. Hajnalova linie byla vystřídána novým rozdělením, totiž čarou železné opony. Rudoarmějci ji posunuli směrem na západ a Česká republika se tak uměle ocitla pod vlivem východoevropského a komunistického režimu.*“³³ Komunistický režim vývoj české společnosti a českého, respektive československého státu deformoval skutečně závažným způsobem.

³¹ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 119 – 120. ISBN 80-204-0737-5.

³² VEČERNÍK, Jiří (eds.) *Zpráva o vývoji české společnosti. 1989 – 1998*. Praha: Academia, 1998, s. 100. ISBN 80-200-0703-2.

³³ VEČERNÍK, Jiří (eds.) *Zpráva o vývoji české společnosti. 1989 – 1998*. Praha: Academia, 1998, s. 100. ISBN 80-200-0703-2.

2.1 RODINA TRADIČNÍ SPOLEČNOSTI

Tuto podkapitulu zahájíme společně s Anthony Giddensem upřesněním, že ve všech předmoderních kulturách obvykle převládaly čtyři lokalizované tzv. kontexty důvěry. „Prvním kontextem důvěry je příbuzenský systém, který ve většině předmoderních prostředí poskytuje relativně stabilní způsob organizování „svazků“ sociálních vztahů v čase a prostoru. Příbuzenské svazky jsou často ohniskem napětí a konfliktu. Přestože ale vyvolávají mnoho konfliktů a úzkosti, jsou velmi obecnými pouty, na která je možno se spolehnout při strukturaci jednání v časoprostorových pásmech. To platí jak na úrovni zcela neosobních, tak i osobnějších vztahů.“³⁴

Jedním z charakteristických aspektů rodinného života v tradiční společnosti tedy byla skutečnost, že příbuzní se na sebe mohli navzájem spolehnout i v tom, že dostojí řadě svých závazků víceméně bez ohledu na to, zda k sobě cítí či necítí osobní sympatie.

Samotný text podkapitoly můžeme uvést shrnujícím a zároveň definujícím konstatováním Iva Možného, že „... premoderní manželství bylo ekonomickým svazkem. Pro chudé bylo prostředkem organizace zemědělské práce. Nebylo v něm moc místa pro vášeň, pro muže ale bylo dost příležitostí k vybočení.“³⁵ Ekonomická nutnost se tak stala výrazně determinujícím faktorem i pro oblast mezilidských vztahů, a to dokonce v té oblasti, kterou v současné době chápeme jako navýsost soukromou a intimní.

Pro mnohé kritiky současné podoby rodiny, partnerských vztahů a populačního chování bude možná překvapením, že během první poloviny 19. století, tedy v době, kdy odeznívala společnost tradiční a postupně se transformovala ve společnost moderní, většina mužů i žen v Českých zemích uzavírala sňatek až mezi 25. a 29. rokem svého života. Přitom zhruba polovina mužů se ženila až po dosažení třiceti let. To by patrně někteří současní autoři označili jako projev tendence k odkládání sňatků do vyššího věku.

V souvislosti s postupným nárůstem počtu obyvatel se zvyšoval také podíl svobodných lidí v populaci. Je nutné upozornit, že ve druhé polovině 19. století zůstávalo trvale svobodných zhruba 10 % žen, avšak v některých regionech v závislosti na jejich ekonomických a sociálních podmínkách to mohlo být až 20 % žen. Čili ani v tomto případě se v současné době nejedná o nový trend, na jehož základě bychom mohli usuzovat na údajnou krizi západní či české rodiny.

³⁴ GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003, s. 92. ISBN 80-86429-15-6.

³⁵ MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002, s. 213. ISBN 80-86429-05-9.

Dodejme jen, že podíl svobodných mužů byl ve srovnání se ženami vždy o něco nižší a zvyšoval se až s věkem. Teprve ve věku padesáti let tvořili svobodní, v čemž jsou samozřejmě zahrnuti i ovdovělí, muži asi 8 až 9 % celkového počtu, tedy méně než u žen. Až s postupným nárůstem podílu městského obyvatelstva na celkové populaci Českých zemí, který šel na vrub především dělnickým vrstvám mohutnějším díky industrializaci, začal klesat průměrný věk u sňatku.³⁶

S určitým zjednodušením tedy můžeme tvrdit, že některé demografické aspekty charakterizující situaci rodiny v tradiční společnosti byly podobné aspektům týkajícím se rodiny současné, kterou lze označit jako postmoderní. Tradiční a postmoderní společnost ovšem ke zmíněným podobným aspektům dospěly každá z jiných příčin. V případě postmoderní společnosti má v tomto ohledu mnohem nebo dokonce nesrovnatelně větší význam svobodná volba životního stylu.

V rámci tradiční společnosti Českých zemí bylo možné zaznamenat relativně vysoký podíl vdov, a to dokonce již i ve středním věku. Je pozoruhodné, že vdovců bylo ve všech věkových skupinách výrazně méně. Je nutné upřesnit, že ovdovělým ženám, kterým zůstala na bedrech povinnost živit své děti, výrazným způsobem klesala životní úroveň, což pochopitelně dále snižovalo šanci dětí na případný sociální vzestup, který však byl v tradiční společnosti omezený.

Naopak vdovci, a to zvláště tehdy, pokud se jednalo o samostatného rolnického hospodáře nebo řemeslnického mistra, se po úmrtí své manželky relativně rychle znovu oženili. Tzv. druhé sňatky proto byly v rámci tradiční společnosti poměrně časté. V první polovině 19. století tvořily asi 20 až 25 % ze všech uzavíraných sňatků.³⁷ Dodejme, že v důsledku toho si zhruba třetina nevěst, které se vdávaly poprvé, brala za manžela vdovce s několika dětmi. Tato skutečnost jistě významným způsobem ovlivňovala nejen kvalitu manželského soužití, nýbrž také kvalitu péče o děti.

Ženská práce v domácnosti, které bylo hodně, však měla malou společenskou hodnotu. „Úměrně k nízkému (nebo žádnému) výdělků mělo i ženské zdraví nižší hodnotu.“³⁸ Z toho důvodu až do počátku 20. století existovala tzv. nadúmrtnost žen. Ta pak byla patrná nejen ve věku nejvyšší plodnosti, kdy souvisela se zvýšeným nebezpečím úmrtí během těhotenství

³⁶ FIALOVÁ, Ludmila a kol. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta, 1996, s. 162. ISBN 80-204-0283-7.

³⁷ FIALOVÁ, Ludmila a kol. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta, 1996, s. 164. ISBN 80-204-0283-7.

³⁸ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 132 – 133. ISBN 80-204-0737-5.

a porodů, ale i během dospívání, kdy zase souvisela s přetěžováním dívek domácími pracemi a s nedostatkem pobytu na čerstvém vzduchu.³⁹

Pierre Bourdieu v této souvislosti dodává, že ženy byly v rámci tradiční společnosti vyloučené „... ze světa vážných věcí, světa veřejných – a zvláště ekonomických – záležitostí, byly dlouho drženy jen v domácnosti a u činností spojených s biologickým a sociálním uchováváním rodu; u činností sice uznávaných (hlavně pokud jde o činnosti mateřské) a někdy i rituálně slavených, ale právě jen jako až druhé po aktivitách produkce, které jediné požívají skutečného ekonomického a společenského uznání, a jako podřízené hmotným a symbolickým zájmům rodu, to jest mužů.“⁴⁰

V současné době považujeme za samozřejmou láskyplnou pozornost, se kterou se rodiče připravují na příchod svého dítěte na svět a se kterou pak o něj pečují. Milena Lenderová však upozorňuje, že tato láskyplná pozornost nemusí mít dlouhou historii, což sama označuje jako otázku historického zakotvení rodičovské lásky. Zmíněná autorka varuje před zjednodušující a automatickou projekcí dnešních představ a norem do minulosti. Zdůrazňuje ale, že definitivní odpověď na otázku o vřelosti vztahu rodičů k dětem v rámci tradiční společnosti zřejmě nenalezneme.

V průběhu 19. století se však v souvislosti s modernizačními procesy dítě stává čím dál tím více skutečným středobodem pozornosti rodičů a o 20. století pak lze už jednoznačně hovořit jako o století dítěte.⁴¹

Problematiku výchovy dětí a jejich socializace v prostředí tradiční evropské společnosti částečně přibližuje také Richard Vinen, který k situaci ještě během 19. století upřesňuje: „Před rokem 1914 se jen málo dětem dostalo výchovy od matky. O děti rolníků často pečovali jejich prarodiče, zatímco rodiče obdělávali pole ... (někteří současníci – pozn. aut.) ... připisovali konzervatismus rolnictva právě tomuto zvyku. O děti bohatých se staralo služebnictvo a děti městské chudiny vychovávaly buď staré ženy, které si tak vydělávaly hlídáním pár měďáků, nebo starší sourozenci, nebo vůbec nikdo.“⁴²

Tím nejvýraznějším impulsem pro nastartování takových změn tradiční rodiny, které nakonec po mnoha desítkách let pozvolného vývoje s řadou místních variant vedly k etablování se rodiny moderní, byly především ekonomické a sociální trendy a faktory, které lze s určitým zjednodušením datovat především do 19. století a které můžeme – opět

³⁹ HORSKÁ, Pavla a kol. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990, s. 392. ISBN 80-7038-011-X.

⁴⁰ BOURDIEU, Pierre. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum, 2000, s. 88. ISBN 80-7184-775-5.

⁴¹ Viz LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999. ISBN 80-204-0737-5.

⁴² VINEN, Richard. *Evropa dvacátého století*. Praha: Vyšehrad, 2007, s. 124. ISBN 978-80-7021-735-1.

s určitým zjednodušením – shrnout pod navzájem související pojmy modernizace, industrializace, urbanizace a sekularizace.

Ivo Možný zdůrazňuje, že jedním ze specifických důsledků modernizace evropské společnosti bylo částečné rozvolnění některých významných pout, která posilovala vnější soudržnost manželských párů i rodin s dětmi. „*Poklesla především síla ekonomického tlaku na udržení rodiny; rodina už není především společenstvím majetku a sdíleným hospodářstvím, jehož základem byla domácnost vlastníci dům, který sloužil ... zároveň jako ekonomická a výrobní jednotka.*“⁴³

Zmíněné rozvolnění vnější soudržnosti rodin však nemusíme chápat pouze negativně. Bylo zdůrazněno, že tato soudržnost byla dána především ekonomickou nutností, což nevylučuje, že zároveň mohla být vysvětlována religiózně. Pokles tlaku bezprostřední ekonomické nutnosti tak lidem poskytnul mnohem širší prostor, v rámci kterého mohli uplatňovat svoji svobodu volby i v otázce partnerských vztahů.

Ivo Možný k problematice stanovení dělicí čáry mezi rodinou moderní a rodinou tradiční uvádí následující zajímavý postřeh: „*Rodina svou mimosmluvní povahou vnitřní solidarity a svou neformální, leč respektovanou vnitřní hierarchií, založenou na askripci a na partikularismu namísto na výkonu a univerzalismu, dlouho odolávala moderní době. Přetrvávala bez podstatné vnitřní proměny nezasahující transformační tlak modernizace tak dlouho, až začala působit jako relikt feudalismu v lůně kapitalismu.*“⁴⁴

2.2 PROMĚNA RODINY V DŮSLEDKU MODERNIZACE

V současné době se v médiích můžeme setkat s mnoha články na téma krize rodiny. Dále např. katolická církev se čas od času vyslovuje pro obranu tradičních hodnot. Ovšem málokdo si uvědomuje, že úvahy na téma krize rodiny a apely na obranu rodinných hodnot nepředstavují v evropském kulturním prostředí vůbec žádnou novinku. Obdobný vývoj, byť s poněkud odlišnými aspekty, byl totiž zaznamenán již v meziválečném období.

Richard Vinen obecnou společenskou diskusi o rodině, která probíhala v meziválečném období, shrnuje těmito slovy: „*Obránci pokládali rodinu za tradiční*

⁴³ MOŽNÝ, Ivo. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008, s. 275. ISBN 978-80-86429-87-8.

⁴⁴ MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002, s. 202. ISBN 80-86429-05-9.

*instituci. Často ji spojovali se společností venkova a dávali do protikladu k dekadenci, jež se údajně zrodila ve městech. Ve skutečnosti byly rodiny komplikované, rozdílné a neustále se měnily. To, co bylo v mnoha zemích pokládáno za normální rodinu – tj. manžel podporující nepracující matku, která vychovávala děti – bylo relativně novým vynálezem.*⁴⁵

Již v rámci předchozí kapitoly bylo zdůrazněno, že intenzivní rodičovský, zejména pak otcovský, podíl na výchově vlastních dětí představuje v rámci evropské společnosti do jisté míry novinku.

Typ rodiny, který je dnes někdy považován za tradiční či ideální – tedy rodina a zároveň domácnost tvořená pouze manželským párem a jejich dětmi, kde se oba rodiče, zejména však žena, na výchově dětí intenzivně podílejí a přitom pracují oba nebo pouze otec – se ve vyspělých evropských státech ve vyšší míře objevil až v důsledku industrializace a urbanizace a s tím souvisejícím oddělením práce od domova, kdy jednotlivá rodina či domácnost přestala být základní produkční jednotkou v ekonomickém slova smyslu.

Anthony Giddens k problému proměny rodiny a příbuzenských vztahů v důsledku modernizace uvádí následující: *„Příbuzenské vztahy zůstávají pro většinu obyvatelstva důležité, zvláště v nukleární rodině, ale nejsou již nadále účinnými nositeli uspořádání sociálních vazeb napříč časem a prostorem. Takové tvrzení nesporně platí i navzdory obezřetnosti, se kterou musí být nahlíženo na tezi, že modernita vede k úpadku rodiny, a navzdory skutečnosti, že některá lokální prostředí jsou stále jádrem podstatných příbuzenských sítí práv a závazků.*⁴⁶

I kdybychom se pokusili shrnout evropský sociální vývoj během pouhých posledních tří století a kdybychom se přitom zároveň pokusili odhlédnout od dobových a regionálních zvláštností, pak zaznamenáme značnou různost v podobě rodiny. Velmi častý typ rodiny tradiční společnosti tvořila rodina třígenerační, která fungovala zároveň jako základní ekonomická jednotka a v rámci které se na výchově dětí výrazným způsobem podíleli prarodiče. Pro tuto společnost a tyto rodiny byl typický značný konzervatismus.

V důsledku industrializace a urbanizace se stále častějším – přinejmenším v některých sociálních vrstvách – stával typ rodiny tvořené manželským párem a dětmi, přičemž muž rodině opatroval často jediný finanční příjem a žena v domácnosti se intenzivně věnovala výchově dětí. Ovšem pokračující ekonomický a sociální vývoj nutil a motivoval stále více žen k aktivní účasti na trhu práce, takže rodiny s jedním příjmem byly stále častěji nahrazovány

⁴⁵ VINEN, Richard. *Evropa dvacátého století*. Praha: Vyšehrad, 2007, s. 124. ISBN 978-80-7021-735-1.

⁴⁶ GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003, s. 98. ISBN 80-86429-15-6.

rodinami se dvěma příjmy, kterýžto vývoj stát usnadňoval tím, že prostřednictvím školství přebíral část odpovědnosti za socializaci dětí.

Výše uvedené shrnutí bylo provedeno se značným zjednodušením, nicméně nám umožňuje konstatovat, že pravděpodobně nelze teoreticky konstruovat nějaký ideální model české či evropské rodiny a ideální způsob zařazení této rodiny do společnosti a interakce s ní.

Tak, jako generálové se velmi často tzv. připravují na minulou válku, tak také mnozí kritici současné podoby a situace rodiny se obracejí do minulosti, ovšem nikoli proto, aby se ji snažili objektivně poznat, nýbrž proto, aby z ní teoreticky vypreparovali ideální model či podobu rodiny a ideální kodex tzv. tradičních rodinných hodnot, vůči kterým pak současnost kriticky porovnávají.

Výše uvedené v žádném případě nesmí vyznít jako obhajoba relativismu ve vztahu k rodině, morálce, mezilidským vztahům či obecněji k hodnotám. Naopak. Chceme tím však poukázat na skutečnost, že problematika rodiny, jejího postavení ve společnosti, percepce rodiny a jejího historického vývoje, je velmi složitá a má řadu aspektů souvisejících se širším ekonomickým, sociálním, ale i politickým vývojem. Tato problematika se navíc velmi obtížně zkoumá a ještě obtížněji zde lze vyslovovat jasné závěry.

I přesto se pokusíme vyslovit několik předběžných závěrů, kterými chceme čelit potenciálnímu obvinění z hodnotového relativismu.

V evropském prostředí – jednak v důsledku specifického ekonomického vývoje tradičních evropských společností, ale (zároveň nebo především) vlivem křesťanské ideologie – byl po více než tisíc let jediným akceptovaným modelem partnerského soužití pár muže a ženy založený na přísné monogamii, což ovšem nevyklučuje a nikdy nevyklučovalo několik po sobě následujících monogamních svazků. Důraz na monogamii tak představuje jednu ze západních kulturních konstant.

Další konstantou – tentokrát ovšem společnou pro všechny lidské společnosti – představuje fenomén mateřské lásky, kterému byla věnována pozornost v rámci předchozí podkapitoly. A konečně musíme upozornit, byť s určitým zjednodušením, že dějiny západní civilizace lze do jisté míry chápat také jako dějiny postupné individualizace, přičemž tento fenomén se specifickým způsobem projevil i v mezilidských vztazích uvnitř jednotlivých rodin, a to jednak ve stále rovnoprávnějším postavení žen a jednak v přijímání dětí jako samostatných osobností.

Na tomto místě si můžeme položit otázku, proč by měla být současná situace rodiny považována za krizovou. Jako jeden z argumentů může zaznít historicky nejnižší míra porodnosti. Ovšem dávat do příčinné souvislosti údajnou krizi rodiny a výrazný pokles

porodnosti patrně nelze. Pokles porodnosti totiž souvisí s fázemi demografického vývoje, jehož dvěma až čtyřmi fázemi – byť s jistými specifiky – prošly nebo procházejí všechny společnosti současného světa, ať se již jedná o společnosti západní, postkomunistické, východoasijské, latinskoamerické nebo islámské či o společnost indickou.

Určitou výjimku v této souvislosti zatím tvoří pouze společnosti subsaharské Afriky, které se – patrně v důsledku zpomaleného socioekonomického vývoje – nacházejí stále ve druhé fázi s typickou vysokou porodností.

Ilona Gillernová a kol. zdůrazňují, že „... druhá polovina 20. století je ... spojována s uvolňováním „protirozvodových“ bariér (snižování vlivu církve, zvyšování společenské tolerance vůči rozvodům, módnost ...), a tedy mizí „skryté rozvody“, kdy rodina navenek funguje a je úplná, ale vztahy mezi rodiči jsou velmi chladné, účelové nebo přímo negativní.“⁴⁷ Na tomto místě můžeme upozornit, že prostředí rodin, které bylo charakterizováno zmíněným „skrytým rozvodem“, bylo z hlediska plnění především emocionální, ale i socializační funkce značně rozporuplné. V tomto ohledu lze tedy modernizaci považovat za pozitivní faktor.

Již v rámci úvodu k této kapitole bylo zdůrazněno, že jedním z důsledků existence komunistického režimu bylo vychýlení české populace na východní stranu Hajnalovy linie. „Komunistický stát posedlý plánováním se snažil manipulovat i demografický vývoj. Sociální politika byla zaměřena na podporu sňatečnosti a porodnosti podle nevyslovené zásady „čím dříve, tím lépe“. Čím dříve totiž lidé uzavřou sňatek, tím dříve mají děti a tím větší je i pravděpodobnost, že jich přivedou na svět více. Neodbytná snaha státu kontrolovat všechny aspekty každodenního života nakonec způsobila, že vnikl lidem i do ložnic.“⁴⁸

Komunistickému režimu se to zdařilo především proto, že v důsledku tržní ekonomiky došlo v soukromé sféře k ústupu ke starým mechanismům mezigenerační závislosti. Matky tak měly objektivní zájem na tom, aby se i jejich dcery staly matkami co nejdříve. Uvědomovaly si totiž, že jen za této situace budou mít včas volné ruce od pomoci s malými vnoučaty a zbude jim potřebný čas a energie, aby mohly pomáhat svým vlastním rodičům, kteří mezitím dosáhli seniorského věku.

Ivo Možný upozorňuje, že v polovině 70. let 20. století byla v západním prostředí definována nová etapa či epocha ve vývoji rodiny, kterou lze označit jako epochu rodiny

⁴⁷ GILLERNOVÁ, Ilona. KEBZA, Vladimír. RYMEŠ, Milan. *Psychologické aspekty změn v české společnosti. Člověk na přelomu tisíciletí*. Praha: Grada, 2011, s. 111. ISBN 978-80-247-2798-1.

⁴⁸ VEČERNÍK, Jiří (eds.) *Zpráva o vývoji české společnosti. 1989 – 1998*. Praha: Academia, 1998, s. 101. ISBN 80-200-0703-2.

postmoderní. Postmoderní rodina začala být od té doby kladena do kontrastu vůči moderní rodině klasické industriální epochy.

Postmoderní rodina má podle Iva Možného tyto charakteristiky:⁴⁹

- Hodnotová diskontinuita mezi rodiči a dětmi, vyplývající z větší hodnotové závislosti dětí na masmédiích než na rodičích;
- Latentní nestabilita v párovém životě, která se odráží ve vzestupu rozvodovosti a nesezdaného soužití;
- Systematická demolice konceptu tzv. rodinného hnízda nukleární rodiny v souvislosti s novou liberalizací žen.

Při konstatování „hodnotové diskontinuity mezi rodiči a dětmi, vyplývající z větší hodnotové závislosti dětí na masmédiích než na rodičích“ se Ivo Možný odvolává na práci Edwarda Shortera z roku 1975. Ovšem na základě čeho zmíněný autor dospěl k názoru, že hodnotovou orientaci dětí média ovlivňují více než jejich rodiče? Bylo to na základě empirického výzkumu?

Aniž bychom chtěli zpochybňovat výsledky práce obou autorů, je nutné upozornit, že i v odborné literatuře se v některých případech objevují nepodložená klíše, která se neustálým citováním a odvoláváním se na autority předávají z generace na generaci. Mnohá klíše přitom značně znesnadňují dosažení objektivního poznání. Jako typické příklady těchto klíše lze uvést mýtus tzv. zakázaného ovoce a představu o negativním vlivu mediálně zobrazovaného násilí na děti a mládež. Tyto příklady uvádíme podrobněji také proto, že souvisí s problematikou proměn české a evropské rodiny v průběhu modernizace těchto společností.

Jiří Presl tvrdí: „*Prokletí zakázaného ovoce stále funguje. Démonizace návykových látek, zamlžování skutečnosti a falešné moralizování jsou skutečnosti, které přitažlivost v tomto směru dále zvyšují.*“⁵⁰ Karel Nešpor naopak uvádí, že fenomén tzv. zakázaného ovoce je pouze mýtem rozšířeným v obecném povědomí i v odborné a popularizující literatuře. Rozšířil se však nikoli proto, že by jej potvrdily empirické výzkumy, nýbrž pouze proto, že byl a stále je velmi často opakován.

Podle Karla Nešpora neexistuje žádný skutečný důkaz pro to, že by zvýšení dostupnosti nějaké návykové látky vedlo k jejich menšímu užívání mezi dospívajícími. Naopak je známa řada příkladů, kdy příliš liberální postoje společnosti vůči návykovým látkám či jiným faktorům závislosti vedly ke značnému nárůstu problémů s nimi

⁴⁹ MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002, s. 201. ISBN 80-86429-05-9.

⁵⁰ PRESL, Jiří. *Drogová závislost. Může být ohroženo i Vaše dítě?* Praha: Maxdorf, 1994. s. 46. ISBN 80-85800-18-7.

souvisejících. Karel Nešpor v této souvislosti cituje výsledky švédské studie. Ta ukázala, že děti z rodin, kde jim bylo zakazováno pít alkohol, je pily méně, i když byly mimo dohled rodičů, což mýtus zakázaného ovoce vyvrací.⁵¹

Co se týče problematiky negativního vlivu mediálně zobrazovaného násilí, lze konstatovat především to, že odborníci doposud nejsou jednotní. Adam Suchý v této souvislosti shrnuje, že vztah mezi násilím, kterému jsou děti vystaveny v nejrůznějších médiích, a skutečnou agresí v reálném životě, nemusí být přímý nebo jednoznačný. Do tohoto vztahu totiž podle zmíněného autora vstupuje mnohem více faktorů, než kolik jsme schopni analyzovat a posoudit.⁵²

Josef Musil upozorňuje, že některé výzkumy, které byly realizovány ve Spojených státech, kauzálně prokázaly souvislost mezi tím, když se děti ztotožňovaly s agresivními postavami v televizi, a zvýšenou mírou agresivity a kriminality, kterou někteří jedinci vykazovali během dospívání a mladé dospělosti.⁵³

Zjištěnou souvislost však nemusíme vysvětlovat pouze přímým způsobem. Ztotožňování se s agresivními postavami v médiích během dětství a zvýšená kriminalita a agresivita během dospívání totiž mohou mít nějakou společnou příčinu. Tu mohou představovat třeba nedostatky v plnění základních funkcí rodinou. Dítěti neslouží jako vzor jeho otec – protože třeba v rodině chybí – a tudíž se ztotožňuje s agresivními postavami. V rodinách, ze kterých vycházejí agresivní dospívající, může být televize sledována mnohem více než v běžné populaci, protože tyto rodiny dětem nenabízejí plnohodnotný program. Opět se tak setkáváme s případem, kdy nelze vyslovit jednoznačný závěr.

Naše shora uvedené konstatování můžeme dokonce argumentačně opřít i o tvrzení Edwige Antier. Tato autorka analyzuje výzkumy dětské agresivity, které realizovala Kolumbijská univerzita ve Spojených státech, a přiznává, že není možné zjednodušeně věnovat pozornost pouze sledování násilí v médiích: „*Jistěže je třeba přihlédnout i k ostatním faktorům, jakými jsou sociálně ekonomické prostředí a rodinná anamnéza každého jedince.*“⁵⁴ Patrně máme co do činění se složitým komplexem příčin.

Vraťme se však k analýze výše zmíněného fenoménu hodnotové diskontinuity mezi rodiči a jejich dětmi, který může být evolučně zakotven již v samotném mechanismu vývoje

⁵¹ NEŠPOR, Karel. *Návykové chování a závislost. Současné poznatky a perspektivy léčby*. Praha: Portál, 2000, s. 55. ISBN 80-7178-432-X.

⁵² SUCHÝ, Adam. *Mediální zlo – mýty a realita. Souvislost mezi sledováním televize a agresivitou u dětí*, Triton, Praha 2007, s. 23. ISBN 978-80-7254-926-9.

⁵³ MUSIL, Josef. *Elektronická média v informační společnosti*. Praha: Votobia, 2003, s. 102 – 103. ISBN 80-7220-157-3.

⁵⁴ ANTIER, Edwige. *Agresivita dětí*. Praha: Portál, 2004, s. 71. ISBN 80-7178-808-2.

lidských společností. Alespoň toto vysvětlení nabízí Konrad Lorenz ve svém inspirujícím díle *Odumírání lidskosti*. Rakouský vědec tvrdí, že charakteristický kriticismus dospívajících, který je zaměřen vůči rodičům a dospělým obecně, představuje významný faktor nejen z hlediska osobnostního vývoje konkrétního jednotlivce, nýbrž že má opodstatnění i z hlediska celé společnosti.

Pro jednotlivé lidské společnosti je totiž charakteristická vyšší nebo nižší míra konzervatismu. Zjednodušeně řečeno: Některé společnosti lpí na stávajících ekonomických, kulturních, politických i sociálních strukturách více, zatímco jiné méně. Jako udržovatel stávajících struktur, postupů a modelů vždy vystupuje generace rodičů a prarodičů, vůči kterým míří kriticismus dospívajících.

Pokud dospívající realizují své vzpoury či revolty vůči zavedeným sociálním, kulturním a dalším strukturám, modelům a postupům, pak z celospolečenského hlediska dochází k vytváření potenciálně využitelné, účinné a motivující zásobárny nových myšlenek, které ve svých důsledcích – pokud jsou společností přijaty a uplatněny – mohou přinést pokrok v mnoha aspektech. Pokud tedy struktura určité společnosti není příliš konzervativní či výrazně znesnadňující jakoukoli změnu – a takové společnosti v průběhu vývoje lidstva existovaly – mají nové myšlenky přinášené díky revoltě dospívajících šanci na uplatnění a takové společnosti pak naději na pokrok.⁵⁵

Shora uvedený koncept Konrada Lorence představuje lehké, brilantní a zároveň inspirující vysvětlení toho, jak osobnostní vývoj konkrétního člověka může souviset s pokrokem celých lidských společností.

Na tomto místě můžeme dále upozornit, že naznačený koncept Konrada Lorenze lze pozoruhodným způsobem doplnit konceptem Jareda Diamonda, který ve své rovněž inspirující práci *Osudy lidských společností* podrobně analyzoval, jak v průběhu lidské historie získávaly převahu především ty společnosti, které dokázaly vytvořit účinnější mechanismy přijímání a rozšiřování nejrůznějších inovací. Převážně rigidní či konzervativní společnosti vždy zaostávaly.⁵⁶

Vraťme se však k situaci současné rodiny. V západoevropském prostředí byla postmoderní rodina identifikována již během 70. let 20. století. Demografický vývoj v Českých zemích byl tehdy deformován v důsledku existence komunistického režimu. Proto musíme politické, ekonomické a sociální změny, ke kterým došlo po roce 1989, považovat za

⁵⁵ Viz. LORENZ, Konrad. *Odumírání lidskosti*. Praha: Mladá fronta, 1997. ISBN 80-204-0645 -X.

⁵⁶ Viz. DIAMOND, Jared. *Osudy lidských společností. Střelné zbraně, choroboplodné zárodky a ocel v historii*. Praha: Columbus, 2000. ISBN 80-7249-047-8.

výrazný modernizační – či snad bychom měli uvést adjektivum „postmodernizační“ – impuls pro vývoj české rodiny. Za komunistického režimu zůstávalo v Českých zemích celoživotně neplodných asi jen 5,5 % žen.

Ivo Možný a Ladislav Rabušic upozorňují: „*Jak nepřírozeně malé je to číslo, si nejlépe uvědomíme, připomeneme-li, že podle lékařských pozorování je v populaci asi 4 % celoživotně neplodných žen a že tam je navíc- podle střídmeho odhadu – 3 až 4 % lesbiček, asi 3 % mentálně retardovaných a asi 6 % celoživotně těžce handicapovaných; zhruba každého sedmého člověka matka příroda pro rodičovství nevybavila.*“⁵⁷

Aktuálně nízkou míru plodnosti a porodnosti proto musíme posuzovat také v tomto kontextu, přičemž ji můžeme chápat jako lépe odpovídající biologickou podstatu lidské společnosti než míru porodnosti deformovanou komunistickým režimem.

Na závěr této podkapitoly ještě můžeme zmínit, že určitému specifickému vývoji podléhají i výchovné styly, které lze chápat jako konkrétní projevy socializační funkce rodiny. Upřesněme jen, že v otázce vymezení jednotlivých výchovných stylů panuje v odborné literatuře vcelku shoda. Pro potřeby této práce můžeme vycházet z definice výchovných stylů, jak je ve své práci *Pedagogika pro učitele* představil Jan Čáp, a to již v roce 1980. Tento autor za základní výchovné styly považuje výchovný styl autokratický, liberální a výchovný styl demokratický.⁵⁸

V souvislosti s analýzou a hodnocením jednotlivých výchovných stylů se především v médiích můžeme relativně často setkat s kritickým odsuzováním autokratického výchovného stylu, který údajně převládá v českých školách nebo rodinách, v kontextu se zjednodušujícím vyzdvihováním liberálního výchovného stylu. Liberální výchova je přitom často spojována se Spojenými státy a někdy je považována za jednu z příčin obecného úspěchu severoamerické společnosti.

Ovšem severoamerická zkušenost s liberálním výchovným stylem však nemusí být pouze pozitivní, jak nás ve své práci přesvědčují Linda a Richard Eyre: „*Uvolněná výchova, která se rozšířila v šedesátých letech (20. století – pozn. aut.), vychovala generaci, jež zlomila všechny rekordy v užívání drog, sebevražednosti, nestabilitě rodin a také v osobní nespokojenosti ... Tak zvaná demokratická, liberální nebo osvobozující výchova ... odmítá*

⁵⁷ VEČERNÍK, Jiří (eds.) Zpráva o vývoji české společnosti. 1989 – 1998. Praha: Academia, 1998, s. 108. ISBN 80-200-0703-2.

⁵⁸ ČÁP, Jan. *Psychologie pro učitele*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1980, s. 309 – 310.

*učit děti morálním hodnotám, dokud nebudou dost staré, aby si vytvořily svůj vlastní hodnotový systém, což má katastrofické důsledky.*⁵⁹

Na závěr této podkapitoly můžeme uvést nejvýznamnější trendy ve vývoji rodiny, jak je již v 90. letech 20. století identifikoval Anthony Giddens, a to v celosvětovém měřítku:⁶⁰

- Pokles významu rozšířených rodin a jiných příbuzenských skupin;
- Všeobecná tendence ke svobodné volbě manželského partnera;
- Více se uznává právo žen na rozhodování jak ve věci samotného sňatku, tak v jiných rodinných záležitostech;
- Ubývá příbuzenských sňatků;
- Ve společnostech, které byly tradičně velmi restriktivní, se prosazuje větší míra sexuální svobody;
- Všeobecně se rozšiřují také práva dítěte.

Všechny výše zmíněné změny přitom probíhají v různých společnostech s různou intenzitou, přičemž někdy se lze setkat i s protichůdnými tendencemi.

⁵⁹ EYRE, Linda. EYRE, Richard. *Jak naučit děti hodnotám*. Praha: Portál, 2000, s. 9. ISBN 80-7178-360-9.

⁶⁰ GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 2003, s. 159. ISBN 80-7203-124-4.

3 SOUČASNÁ ČESKÁ RODINA Z POHLEDU STATISTIKY A DEMOGRAFIE

V rámci této kapitoly, jejímž cílem je v hrubých obrysech nastínit situaci současné české rodiny ze statistického a demografického hlediska, budeme hodně čerpat z Národní zprávy o rodině, která vznikla na základě usnesení vlády České republiky č. 343 ze 7. dubna 2003, které Ministerstvu práce a sociálních věcí uložilo zpracovat zprávu o rodině a z ní vycházející koncepci rodinné politiky. Určitým nedostatkem tohoto dokumentu je však skutečnost, že se opírá o statistická data pocházející z 90. let 20. století a počátku 21. století. Data z aktuálního sčítání lidu doposud nebyla podrobněji analyzována.

Na závěr této kapitoly se pokusíme shrnout vývoj základních demografických aspektů, které přímo ovlivňují situaci rodin v České republice. Jedná se o sňatečnost, rozvodovost, porodnost a plodnost.

Pro vývoj sňatečnosti je v České republice od 90. let 20. století především charakteristické celkové snížení intenzity sňatečnosti svobodných lidí, odklad data prvního sňatku do vyššího věku, snížení intenzity tzv. opakované sňatečnosti, růst zastoupení svobodných jedinců ve věkové skupině mladších třiceti let a konečně růst celkového počtu nesezdaných soužití.

V případě vývoje rozvodovosti je také nutné konstatovat nárůst její intenzity. V podstatě jedinou výjimku v tomto ohledu tvořil rok 1999, kdy bylo rozvedeno méně manželství, a to pravděpodobně v důsledku uvedení nového zákona o rodině do praxe. Zajímavý vývojový aspekt představuje snížení rozvodovosti během prvních čtyř let manželství. Ovšem kritickými roky stále zůstává třetí a čtvrtý rok manželství. Konečně je pak nutné konstatovat zvyšující se podíl rozvádějících manželství bezdětných partnerů, což však může být způsobeno evolučními vlivy.

K poslednímu ze zmíněných aspektů lze totiž uvést vysvětlení z oboru evoluční psychologie. Během statisíců a milionů let dlouhého vývoje lidského rodu bylo obvyklé, že pokud spolu dva lidé vytvořili partnerský či manželský pár a začali pravidelně sexuálně žít, obvykle se po nějaké době tomuto páru narodilo dítě. Pokud se tak nestalo, příčinou byla s nejvyšší pravděpodobností neplodnost jednoho nebo obou partnerů.

Pakliže tedy v současné době nějaký pár s pravidelným sexuálním životem odkládá narození svého dítěte, podvědomí tím získává mylný signál o neplodnosti, zatímco ve skutečnosti je na vině antikoncepce. Podvědomí však příslušný partnerský vztah vyhodnotí

jako bezperspektivní a ten pak může skončit rozchodem partnerů nebo rozvodem. Robert Wright v této souvislosti tvrdí, že rozvody či rozchody bezdětných párů jsou obecně častější než u párů s dětmi.⁶¹

Na druhou stranu je ovšem nutné připustit, že párům s dětmi v častějších rozvodech a rozchodech mohou bránit právě tyto děti, respektive přijetí odpovědnosti a vědomí nutnosti se o ně postarat, vědomí skutečnosti, že to budou děti, které rozvod či rozchod postihne vůbec nejtíživějším způsobem.

Co se týče vývoje porodnosti a plodnosti, lze konstatovat, že od 90. let 20. století dochází k setrvalému snižování počtu živě narozených dětí a společně s tím i ke snižování průměrného počtu živě narozených dětí, které připadají na jednu ženu. V současné době se tyto hodnoty již nacházejí hluboko pod hranicí prosté reprodukce, což je ostatně typické v podstatě pro všechny evropské země a k tomuto trendu začíná stále výrazněji docházet i v řadě zemí Latinské Ameriky, Asie nebo severní Afriky.

Upřesněme jen, že českým specifikem je v tomto ohledu vcelku významné snižování plodnosti žen ve věku 20 až 24 let, což je důsledkem odkládání narození prvního dítěte u žen v této věkové skupině. Od druhé poloviny 90. let 20. století pak je patrné také mírné zvyšování plodnosti u žen ve věku starším 25 let a růst podílu dětí narozených mimo manželství.

Ivo Možný a Ladislav Rabušic upozorňují: „*Současný vývoj naznačuje, že kdyby Hajnalova linie zůstala ve svých přirozených hranicích, byl by náš dnešní demografický režim podobný charakteristikám současného Rakouska, západní části Německa nebo Nizozemí. Znamenalo by to, že úroveň sňatečnosti by se od sedmdesátých let (20. století – pozn. aut.) postupně snižovala, zvyšovaly by se průměrný věk v době prvního sňatku a úroveň plodnosti by se už dvacet let pohybovala někde pod hranicí záchovné plodnosti.*“⁶²

V důsledku tohoto vývoje by se počet obyvatel Českých zemí postupně snižoval, ovšem pouze v tom případě, pokud by tento pokles nebyl vyrovnán či dokonce překonán – podobně jako v dalších vyspělých západoevropských státech – prostřednictvím imigrace z méně rozvinutých oblastí. Lze se oprávněně domnívat, že v tomto případě by ke změnám, které v české populaci nastaly, docházelo postupně a pozvolněji, společnost by měla více času si na ně zvyknout a důkladně je analyzovat.

⁶¹ Viz především WRIGHT, Robert. *Morální zvíře: proč jsme to, co jsme*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 978-80-710-66-125.

⁶² VEČERNÍK, Jiří (eds.) *Zpráva o vývoji české společnosti. 1989 – 1998*. Praha: Academia, 1998, s. 102. ISBN 80-200-0703-2.

Další podrobná a komplexní statistická data o vývoji současné české rodiny nám poskytnou až zpracované výsledky sčítání lidu z roku 2011.

4 PROBLEMATIKA TZV. KRIZE RODINY

Jakákoli diskuse o problematice krize rodiny musí rozlišovat mezi dvěma základními aspekty, za které je nutné považovat jednak aspekt individuální a jednak aspekt celospolečenský. Individuální aspekt krize rodiny představují – zjednodušeně řečeno – děti z rozpadlých rodin, rodiny nefunkční a dysfunkční atd. Tyto jevy jsou relativně dobře analyzovatelné a obvykle k nim přistupujeme z hlediska psychologie, pedagogiky a podobných věd.

Celospolečenský aspekt krize rodiny je již mnohem obtížněji definovatelný. Tak např. Jan Keller upozorňuje, že „... debata o údajné krizi rodiny probíhá již po desetiletí a její výsledky nejsou jednoznačné. Nesporným faktem je výrazný nárůst míry rozvodovosti v posledních desetiletích. Současně s tím však vzrostla i četnost druhých a třetích sňatků, takže počet lidí ve středním věku, kteří žijí trvale osaměle, zůstává vcelku nízký. To umožňuje některým badatelům tvrdit, že rodina se vlastně v žádné krizi nenachází.“⁶³

V rámci této kapitoly se zaměříme na objasnění diskuse o pojmu tzv. krize rodiny, protože tento pojem je na jedné straně často užíván, ovšem zároveň je nedostatečně definován a mnohdy i zpochybňován. V této souvislosti se následně pokusíme vystihnout základní současné trendy ve vývoji české a v širším pohledu i západní rodiny.

Jako úvod k níže analyzované problematice ještě můžeme citovat následující konstatování autorů aktuálně platné Národní koncepce rodinné politiky: „Ve společenské diskusi je problematice podpory rodin věnována malá pozornost, častěji se dostává ke slovu nekompetentní bagatelizace obtíží rodin než seriózní úvahy nad významem rodiny a možnostmi podpory její prosperity. Stát uspokojivě neplní vůči rodinám roli garanta sociální spravedlnosti, protože nedostatečně kompenzuje morální i finanční náklady, které rodiny investují do vzniku celospolečensky nenahraditelného lidského kapitálu.“⁶⁴

Z výše uvedeného zřetelně vyplývá, že problematika současné situace rodiny v České republice jednak není objektivně reflektována společností jako celkem a jednak je podceňována ze strany státu.

⁶³ KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005, s. 25. ISBN 80-86429-41-5.

⁶⁴ MPSV. *Národní koncepce rodinné politiky*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2005, s. 6.

4.1 DISKUSE O POJMU TZV. KRIZE RODINY

Pokud bychom již připustili, že lze uvažovat o krizi evropské či západní rodiny, pak je nutné upřesnit, vůči jakému modelu budeme situaci evropské rodiny posuzovat. Z tohoto pohledu se nabízejí v podstatě tři základní modely rodiny vhodné k případné komparaci. Zaprvé jde o evropskou rodinu tradiční společnosti, tedy venkovské agrární společnosti, která vzala za své až v důsledku modernizačních procesů, a zadruhé se pak jedná o evropskou rodinu moderní společnosti a konečně zatřetí se jedná o rodiny v jiných kulturních či civilizačních okruzích.

Evropská rodina během 19. a 20. století prodělala intenzivní modernizační procesy, ostatně jako celá evropská či západní společnost. Je pak otázkou, zda současnou situaci máme označovat pojmem pozdní moderna, postmoderna či jinak. Vyřešení této otázky se však vymyká z tématu této práce.

V každém případě však platí, že v důsledku modernizačních procesů nastala výrazná proměna evropské rodiny tradiční společnosti. Pochopit vnitřní fungování rodiny tradiční společnosti je pro nás již velmi obtížné, protože naše existenciální zkušenost je značně odlišná.

Pokud bychom se o to však přece jen chtěli pokusit, můžeme využít zprostředkovaného svědectví těch literárních autorů, kterým se v jejich díle podařilo alespoň částečně – byť pravděpodobně nezáměrně – zachytit podobu rodiny mizející tradiční společnosti. Jedná se např. o dílo Karla Jaromíra Erbena (především Kytice) nebo Jarmily Glazarové (např. Chudá přadlena nebo Roky v kruhu). O vědeckou analýzu této problematiky usiluje např. Milena Lenderová. Tato autorka např. zkoumá i vývojové proměny fenoménu rodičovské lásky.⁶⁵

Ivo Možný upozorňuje, že v důsledku modernizace společnosti došlo k rozvolnění některých důležitých pout, která držela pohromadě jak manželský pár, tak i rodinu s dětmi. „*Poklesla především síla ekonomického tlaku na udržení rodiny; rodina už není především společenstvím majetku a sdíleným hospodářstvím, jehož základem byla domácnost vlastníci dům, který sloužil ... zároveň jako ekonomická a výrobní jednotka.*“⁶⁶

Co se týče komparace situace současné západní rodiny se situací rodiny v jiných kulturních či civilizačních okruzích, je možné předeslat, že lze vymezit např. rodinu

⁶⁵ Viz LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Mladá fronta, Praha 1999. ISBN 80-204-0737-5.

⁶⁶ MOŽNÝ, Ivo. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008, s. 275. ISBN 978-80-86429-87-8.

v islámských společnostech, rodinu východoasijskou, kterou můžeme pracovně označit např. jako rodinu konfuciánskou, a to vzhledem k síle konfuciánské tradice v tomto regionu, rodinu subsaharské Afriky nebo také rodinu latinskoamerickou. Je však nutné připustit, že navržená klasifikace je značně zjednodušující, protože uvnitř těchto civilizačních či kulturních okruhů nacházíme velkou různost variant.

Obecně a poněkud zjednodušeně je však možné konstatovat, že situace rodin uvnitř zmíněných civilizačních okruhů je ovlivněna mimo jiné také regionálně odlišnou intenzitou modernizačních procesů. Míru odlišnosti od evropské rodiny lze z tohoto pohledu chápat také jako vyjádření míry intenzity modernizace. Tak např. v mnoha islámských státech má rodina stále ještě řadu tradičních prvků – mezi jinými např. vyšší soudržnost, nižší rozvodovost, ale také nerovnoprávné postavení ženy – jak to bylo ostatně typické i pro evropskou rodinu v 19. století.

Toto konstatování přitom můžeme opřít o mínění např. Warrena Croftera, který ve své práci porovnává postavení ženy v rámci současných muslimských společností s postavením evropských žen v průběhu 19. století. Crofter uvádí: „*Praprababičky kohokoliv z nás žily takřka stejně (jako muslimské ženy – pozn. aut.) ... i když si nezahalovaly tvář ...*“⁶⁷ Postavení islámské ženy je tedy pravděpodobně nejvíce ovlivněno odlišnou úrovní modernizace islámských společností a zahrnuje mnohem více prvků tradiční společnosti.

Je ale nutné upřesnit, že rozdíly mezi rodinou v západní společnosti a rodinou v rámci dalších civilizačních okruhů nemůžeme vysvětlovat pouze odlišnou mírou modernizace. Svůj vliv má jistě náboženství či obecněji kultura a v mnoha případech i politický systém konkrétní země, jak o tom svědčí např. případ komunistické Číny. Tato otázka – tedy otázka příčin rozdílnosti situace rodiny v rámci různých civilizačních okruhů – je velmi složitá. Mnohé odpovědi na ni přitom může přinést budoucí vývoj v podobě postupující modernizace nezápádních společností.

Dále musíme upozornit, že pokud je evropské rodině jako negativní rys vytýkána např. právě relativně vysoká rozvodovost, pak je nutné objektivně zdůraznit negativní jevy u rodin v jiných kulturních okruzích. Tak např. v některých islámských společnostech se setkáváme s tzv. vraždami ze cti, sňatky nezletilých nevěst, s ženskou obřízkou nebo s hromadným znásilněním jako trestem za nevěru. V Číně a Indii jsou zase relativně rozšířeným jevem interrupce plodů ženského pohlaví. Jedná se o projevy krize rodiny?

⁶⁷ CROFTER, Warren. *Velká kniha islámu*. Praha: BVD, s. r. o., 2006, s. 199. ISBN 80-903754-0-5.

Je skutečně otázkou, zda tyto jevy lze považovat za projevy krize rodiny v těchto společnostech, protože pojem krize rodiny je zaprvé obtížně definovatelný a zadruhé je jeho oprávněnost zpochybňována řadou odborných autorit. Rozhodně je však nutné tyto jevy označovat jako negativní.

Výše uvedené lze shrnout konstatováním, že vnější, sociologicky zachycená data o situaci rodin v rámci jednotlivých kulturních či civilizačních okruhů ještě nemusí nic vypovídat o vnitřní kvalitě mezilidského soužití uvnitř konkrétních rodin. Mistrným způsobem to shrnují např. Adéla Křikavová, Miloš Mendel a Zdeněk Müller, kteří v této souvislosti tvrdí: „*Upřímně řečeno – jaký je rozdíl mezi muslimem, který si chce legálně vyřešit své citové nebo rodinné problémy a přivede si druhou ženu, a mezi Evropanem, který se dopouští sexuální promiskuity často s vědomím své zákonné manželky? Jaký je rozdíl mezi citovým utrpením „muslimské“ a „křesťanské“ ženy?*“⁶⁸

Nejrůznější projevy individuálního aspektu krize trápily a trápí jednotlivé rodiny ve všech dobách a kulturách. Poněkud zjednodušeně lze konstatovat, že jednou z forem řešení těchto individuálních krizí se stal rozvod, protože je poměrně snadno uskutečnitelný. Z faktu relativně vysoké rozvodovosti však ještě nemůžeme vyvozovat závěr, že rodina v západní společnosti je „horší“ nebo „méně kvalitní“ než např. rodina v islámských zemích, kde je rozvodovost mnohem menší. Dosáhnout zde rozvodu je pro případné zájemce o něj totiž mnohem obtížnější.⁶⁹

Český orientalista Luboš Kropáček v této souvislosti zdůrazňuje: „*Postavení ženy v muslimské rodině je ovšem vždy – s výjimkou malé emancipované menšiny – postavením závislosti a jeho skutečná kvalita závisí nepochybně na hodnotě, kterou právní ani sociologické nástroje nepostihnou: na míře vzájemné lásky.*“⁷⁰ Citovaný Luboš Kropáček těmito slovy upozorňuje na skutečnost, že vnitřní kvalita rodinného či partnerského života představuje fenomén, který lze jen těžko objektivně zkoumat v současné době, natož abychom se jej pokoušeli rekonstruovat pro situaci rodiny v minulosti.

Lze skutečně vymezit nějaká specifika západní či evropské rodiny, která by nesouvisela pouze s intenzitou modernizace? Touto otázkou se zabývá např. Anthony Giddense, který tvrdí, že pro současnou západní rodinu je typických několik charakteristik, které ji odlišují od rodiny v jiných civilizačních systémech. Giddens především zdůrazňuje, že

⁶⁸ KŘIKAVOVÁ, Adéla. MENDEL, Miloš. MÜLLER, Zdeněk. *Islám. Ideál a skutečnost*. Praha: Panorama, 1990, s. 198. ISBN 80-7038-012-8.

⁶⁹ SARDAR, Ziauddin. MALIK, Zafar Abas. *Islám*. Praha: Portál, 2004, s. 161. ISBN 80-7178-882-1.

⁷⁰ KROPÁČEK, Luboš. *Islámský fundamentalismus*. Praha: Vyšehrad, 1996, s. 87. ISBN 80-7021-168-7.

západní rodina je jednoznačně monogamní. Avšak vzhledem k relativně vysoké rozvodovosti navrhuje tuto monogamii označovat spíše jako sériový model monogamie.

K vytváření rodin na Západě obvykle dochází na základě romantické lásky, kterou Anthony Giddens považuje za jeden z charakteristických projevů citového individualismu, který se historicky významně projevil právě v prostředí západních společností.⁷¹ Je ovšem nutné zdůraznit, že v této souvislosti musíme z terminologického hlediska zásadně rozlišovat mezi láskou manželskou na straně jedné a láskou romantickou nebo dokonce jen pouhou zamilovaností na straně druhé. Platí však Giddensovo konstatování, že romantická láska se na Západě postupně stala významnou ba převažující příčinou pro uzavření manželství, což je zdůrazňováno i řadou dalších autorů.⁷²

Kulturní antropolog Thomas Hylland Eriksen v této souvislosti zdůrazňuje, že z historického hlediska byla převažujícím důvodem pro existenci manželství schopnost biologické reprodukce a hmotného zajištění výchovy dětí. Toto konstatování můžeme použít jako oporu pro tezi, že vyšší mírou soudržnosti se vyznačují ty rodiny, které jsou zároveň ucelenou ekonomickou jednotkou. Fakt vnější soudržnosti však ještě nemusí nic vypovídat o vnitřní kvalitě života uvnitř takové rodiny.

Romantická láska byla a v některých současných společnostech stále ještě je podle zmíněného Eriksena pouze okrajově považována za důležitý předpoklad pro uzavření manželství. V prostředí tradiční společnosti a v některých současných společnostech jsou manželství nejčastěji uzavírána na základě dohody dvou rodin, přičemž názor budoucích manželů není důležitý.⁷³

Na tomto místě se můžeme pokusit odpovědět na otázku, jak na problém partnerské lásky jakožto příčiny pro uzavření pohlížela česká společnost v 19. století. Milena Lenderová tvrdí, že již na přelomu 18. a 19. století se vedle tzv. manželství z rozumu, která ve velké většině převažovala, začala v menší míře objevovat také již první manželství uzavřená z lásky.

Výše uvedené však nelze chápat tak, že by manželství uzavřená tzv. z rozumu postrádala lásku mezi manžely. Milena Lenderová naopak upozorňuje, že vzájemná citová náklonnost mezi partnery byla tehdejší českou společností považována za jednu ze základních podmínek pro šťastný manželský život a pro existenci spokojené rodiny. Jednalo

⁷¹ GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 2003, s. 160. ISBN 80-7203-124-4.

⁷² Viz např. HORSKÁ, Pavla a kol. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-011-X.

⁷³ ERIKSEN, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie. Příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Praha: Portál, 2008, s. 140. ISBN 978-80-7367-465-6.

se přitom o takovou lásku, jejímž významným aspektem byla starostlivost o druhého partnera a úcta vůči němu.

V prostředí českých středních vrstev bylo relativně dlouho odlišováno romantické milostné či erotické vzplanutí od skutečné lásky mezi manžely. Milena Lenderová v této souvislosti upozorňuje, že teprve v meziválečném období v českém prostředí s konečnou platností převládlo takové pojetí manželství, které tento svazek považovalo za vyvrcholení předchozí romantické lásky, která začala být považována za žádoucí normu.⁷⁴ Zmíněná autorka však také zdůrazňuje, že citový, manželský a rodinný život v chudých vrstvách byl do jisté míry determinován materiálním nedostatkem.

Již výše jsme však upozornili, že vnitřní kvalita rodinného či partnerského života představuje takový fenomén, který lze jen těžko objektivně zkoumat v současné době, natož abychom se jej pokoušeli podrobněji rekonstruovat pro situaci rodiny v minulosti.

Západní rodina je také velmi často neolokální, což znamená, že nový pár či nová rodina si pořizuje vlastní bydlení. A konečně západní rodina je nukleární, protože nejčastější typy domácností tvoří rodiče a jejich děti a partnerský či rodičovský pár bez dětí.⁷⁵ Je však nutné dodat, že během posledních dvou desetiletí také výrazněji roste počet i podíl tzv. singles, přičemž např. v postkomunistických zemích tento trend nastoupil s jistým zpožděním za západní Evropou.

Vysoká rozvodovost, i když ji nutně nemusíme považovat za jeden z projevů krize rodiny, však skutečně představuje závažný problém, a to především pro ty, kterých se rozpad konkrétní rodiny bezprostředně týká. To je onen výše zmíněný individuální aspekt krize rodiny. V důsledku rozvodovosti se z řady rodin stává jen jakási průchozí instituce, jejíž složení se průběžně obměňuje.

Jan Keller v této souvislosti hovoří o jakési flexibilizaci rodiny, kdy se tato společenská instituce stává čímsi dočasným v rámci individualizovaného životního stylu. Tato křehkost rodiny však podle zmíněného autora „... není pouze důsledkem ... autonomní volby vlastního životního stylu. Zčásti jde o strategii vynucenou jak rostoucími náklady na výchovu a péči o děti, tak také na stále nekompromisnější požadavky flexibilizovaného trhu práce.“⁷⁶ Ochota zakládat rodinu podle Kellera klesá u těch lidí, u kterých stabilní rodinný život, včetně rozdělení mateřských a otcovských rolí, stojí v protikladu k požadavkům profesní mobility. Je

⁷⁴ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 75. ISBN 80-204-0737-5.

⁷⁵ GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 2003, s. 160. ISBN 80-7203-124-4.

⁷⁶ KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005, s. 25. ISBN 80-86429-41-5.

ovšem otázkou, nakolik se u jednotlivých lidí jedná o nutnost upřednostnit požadavky profesní mobility a nakolik se naopak jedná o svobodné rozhodnutí.

Opět se však setkáváme se zdůrazněním toho, že prostor pro individuální volbu lidského jedince je vždy vymezen řadou objektivních faktorů.

Kolektiv autorů Národní zprávy o rodině v této souvislosti uvádí, že vzrůstající důraz na roli jedince ve společnosti, který je ambivalentní a který představuje jednu z aktuálních a silných sociálních tendencí, ve svých důsledcích vede k současnému poklesu hodnoty přikládané rodině jako přirozenému základnímu článku celé společnosti. „*Výchova dětí je přes svůj nesporný význam pro společnost pojímána jako důsledek svobodného rozhodnutí rodičů a jejich preferencí, nikoli jako činnost prospěšná pro všechny. Rozhodnutí mít či nemít děti je považováno za soukromou věc rodičů, kterou společnost nikterak neovlivňuje ani neupřednostňuje.*“⁷⁷

Ivo Možný však upozorňuje ještě na jeden opomíjený aktuální trend. V západní Evropě mezi profesně a ekonomicky úspěšnými a vzdělanými muži a ženami „... *dochází nenápadně k přesunu důrazu na obohacující kvality rodičovství. To přestává být vnímáno jako zdržující obtíž a povolna se znovu převrací v cílovou hodnotu, vůči které je úspěch v zaměstnání ve služebném postavení.*“⁷⁸ Také Warren Crofter v této souvislosti zdůrazňuje, že velké nadnárodní firmy nerady zaměstnávají na vyšších manažerských postech svobodné pracovníky. Ti totiž nejsou tolik motivováni potřebou finančně zajistit rodinu a v důsledku toho se vyznačují nižší pracovní flexibilitou a kreativitou.⁷⁹

Výše zmíněný vztah mezi flexibilizací rodiny a flexibilizací trhu práce však platí a pravděpodobně nejvíce u méně kvalifikovaných vrstev společnosti. Podle Jana Kellera podstata flexibilizace rodiny spočívá v tom, že „... *přenáší starost o bezpečí z rodiny jako pevné instituce na její jednotlivé členy, a to zpravidla na členy nejslabší. To pochopitelně zvyšuje poptávku po pomoci ze strany sociálního státu, neboť flexibilizace rodiny je mnohem riskantnější pro ženy než pro muže.*“⁸⁰ Jsou to pak právě osamělé matky s dětmi, které patří k nejchudším domácnostem vůbec. Petr Mareš v této souvislosti hovoří o tzv. feminizaci chudoby.⁸¹

⁷⁷ MPSV. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2004, s. 11.

⁷⁸ MOŽNÝ, Ivo. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008. s. 275. ISBN 978-80-86429-87-8.

⁷⁹ CROFTER, Warren. *Velká kniha islámu*. Praha: BVD, s. r. o., 2006, s. 194. ISBN 80-903754-0-5.

⁸⁰ KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005, s. 25. ISBN 80-86429-41-5.

⁸¹ MAREŠ, Petr. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999, s. 52. ISBN 80-85850-61-3.

Narušení stability rodiny v současné společnosti má celou řadu příčin, přičemž jednou z těch nejvýznamnějších jsou možná poněkud paradoxně důsledky politiky sociálního státu. Na tuto skutečnost upozorňuje např. Ulrich Beck, který tvrdí, že velkorysá sociální politika do značné míry snížila existenční rizika, která byla dříve spojena s opuštěním rodiny.⁸² Tato rizika se přitom dotýkala nejen toho, kdo rodinu opustil, často to byl muž – nejvýznamnější živitel rodiny – ale také těch, kteří v opuštěné rodině zůstali, což byla obvykle žena a děti.

Lze tedy konstatovat, že sociální stát výrazně podpořil trend individualizace životního stylu. Jeho strategie v oblasti rodiny spočívala v poskytování určitých sociálních služeb, chápaných jako kompenzace za některé funkce rodiny. Na tomto místě bychom proto mohli rozvinout diskusi o smyslu sociálního státu nebo přímo jeho kritiku, která by primárně mířila na jeho neefektivitu a v případě soudržnosti rodin dokonce na jeho kontraproduktivitu. Na druhou stranu je však možné upozornit, že naznačený vývoj nemusí být důsledkem působení sociálního státu, nýbrž důsledkem života v bohatých společnostech bez ohledu na to, do jaké míry je v rámci těchto společností realizována redistribuce.

Před závěrem této kapitoly lze ještě upozornit na konstatování Jana Kellera, který varuje, že „... podle pesimistických předpovědí směřuje však vývoj rodiny vcelku jednoznačně a nevratně od domácnosti s jedním živitelem k domácnosti se dvěma příjmy a odtud k rodině s jedním rodičem.“⁸³

Je ovšem otázkou, nakolik se vyplní právě tyto pesimistické předpovědi, když mnohé jiné pesimistické předpovědi se v dějinách nevyplnily. Výše bylo zdůrazněno, že opuštění rodiny některým z živitelů a tedy i rozpad rodin do jisté míry usnadnila relativně velkorysá politika evropského sociálního státu. Nechceme v rámci této práce spekulovat o tom, nakolik se tato velkorysá sociální politika podílela na zmohutnění státního zadlužení a na růstu schodku veřejných rozpočtů jednotlivých evropských států.

Je však nepochybné, že navrhovaná a realizovaná úsporná opatření, která mají za cíl snížit veřejné zadlužení a která jsou naprosto nezbytná a nevyhnutelná, určitým způsobem postihnou a omezí kompenzační politiku sociálního státu. Jinými slovy: jedinci a rodiny v otázce finančního a sociálního zabezpečení budou muset ve větší míře než doposud spoléhat sami na sebe. Lze předpokládat, že tato skutečnost může působit jako určitý pozitivní faktor ve smyslu rodinné soudržnosti. Toto konstatování je ovšem hypotetické a teprve vývoj v nadcházejících desetiletích ukáže, nakolik bylo oprávněné.

⁸² BECK, Ulrich. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004, s. 123. ISBN 80-86429-32-6.

⁸³ KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005, s. 26. ISBN 80-86429-41-5.

Ivo Možný v této souvislosti analyzuje a reflektuje výsledky práce některých západoevropských sociologů, kteří stále častěji zaznamenávají, že práce, respektive budování kariéry, a rodina a rodičovství nemusí představovat dva navzájem se vylučující či eliminující fenomény.

Ivo Možný, který je na rozdíl od Jana Kellera mnohem optimističtější, vcelku pozitivně uvádí: „*Zdá se ... že v době pozdní moderny se konzumní diskurs kariéry a maximalizace výdělků pomalu vyprazdňuje, alespoň pro ty inteligentnější ženy a muže. Otevírá se debata o tom, jak upravit pravidla zaměstnávání tak, aby nebránila v úspěšné rodičovské kariéře profesně orientovaným ženám – i mužům ... Mnohé ukazují na to, že se tu vynořují nové mentality a že na scénu přichází skutečně poněkud odlišná generace, o které dosud mnoho nevíme.*“⁸⁴

V každém případě je nutné zdůraznit, že odpovědi na mnohé otázky kladené v této souvislosti dá až budoucí vývoj. Nemůžeme totiž vědět, v jaký stav nakonec vyústí různé tendence, které se v současné době jeví jako problematické nebo jsou dokonce hodnoceny jako negativní. Jakékoli předpovědi rodinného chování populací v budoucnosti se mohou ukázat jako mylné.

Na podporu výše uvedeného konstatování můžeme citovat názor Felixe Koschina a kol., kteří se domnívají: „*Historie nás učí, že všechny naše představy o budoucnosti realita velmi rychle rozbije a většinou předčí. Takže můžeme učinit i optimistický závěr, že to, co nyní vnímáme jako neřešitelný problém, tj. klesající, resp. velmi nízkou plodnost, která nezaručuje ani prostou reprodukci, budoucnost vyřeší za nás.*“⁸⁵ Tento názor byl sice vysloven v souvislosti s problematikou tzv. demografického stárnutí, nicméně se domníváme, že jeho optimistický apel lze vztáhnout i na situaci rodiny.

V podstatě stejný názor zastává i další český odborník Ladislav Rabušic, který nesouhlasí s negativním způsobem hodnocení demografického vývoje v České republice a zároveň varuje jednak před zjednodušeným používáním výrazu krize v souvislosti s tímto vývojem a jednak před zjednodušující extrapolací dosavadních vývojových tendencí a dílčích trendů do budoucnosti. Současný vývoj podle něj představuje posun směrem ke standardům

⁸⁴ MOŽNÝ, Ivo. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008, s. 275. ISBN 978-80-86429-87-8.

⁸⁵ KOSCHIN, Felix a kol. *Co s ekonomickými důsledky stárnutí naší populace?*[online]. Praha: Katedra demografie. Fakulta informatiky a statistiky. Vysoká škola ekonomická v Praze. Prosinec 2004 [cit. 2011-12-12]. Dostupné z: http://kdem.borec.cz/co_populace.pdf .

charakteristickým pro vyspělé západní společnosti a v tomto smyslu pak logickou součástí celkového vývoje společnosti.⁸⁶

Tím však v žádném případě nelze konstatovat, že současná situace rodiny v rámci české společnosti je bez problémů nebo že ji nelze pozitivně ovlivňovat. Pokud však tuto situaci nebudeme chápat jako krizi, nýbrž jako jednu z fází přirozeného sociálního, ekonomického i duchovního vývoje české populace, kterou lze vnímat také jako specifickou civilizační výzvu.

4.2 SOUČASNÉ TRENDY VE VÝVOJI RODINY

Jedním ze základních současných trendů ve vývoji české a zároveň i evropské rodiny je skutečnost, že vedle klasické formy rodiny se stále častěji objevují rodiny neúplné a dále různé alternativní varianty. Zřejmá tendence odkladu sňatků do vyššího věku snoubenců, která je zároveň často spojená s odkladem rodičovství, totiž vytváří prostor pro ony různé, přechodné nebo dlouhodobé, alternativní strategie rodinného života. Mladí lidé také zůstávají žít déle v domácnosti rodičů, a to často sami nebo se svým partnerem, i když v současné době je tato varianta již mnohem méně častá než před rokem 1989, kdy byla často vynucena nedostatkem bydlení.

Během posledního desetiletí 20. století došlo v české společnosti k poměrně významnému snížení počtu úplných rodin, a to zejména rodin se závislými dětmi. Podle výsledků sčítání lidu z roku 2001 představovaly úplné rodiny přibližně jednu polovinu všech domácností zahrnutých v cenzu. V úplných rodinách v uvedeném roce žilo 71 % všech obyvatel státu, přičemž v roce 1961 to bylo 86 % a v roce 1991 ještě téměř čtyři pětiny, konkrétně pak 78 %.

Závěr je však zřejmý, i přes určitý pokles úplné rodiny představují většinu, a to jak z hlediska celkového počtu domácností, tak i z hlediska podílu populace, který v těchto rodinách žije.

Z hlediska věku mužů a žen, kteří žijí v rámci úplných rodin, byl v České republice v roce 2001 ve srovnání se situací v roce 1991 patrný určitý pokles podílu osob žijících s partnerem až do věku šedesáti let. Nejvíce se přitom snížily podíly mužů a žen žijících

⁸⁶ RABUŠIC, Ladislav. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001, s. 10. ISBN 80-86429-01-6.

v úplné rodině ve věku do třiceti let, a to 1,6krát. Autoři Národní zprávy o rodině proto v této souvislosti dále spekulují, že „... *podíly osob žijících v prvním či v dalším manželství nebo v nesezdaném soužití nasvědčují tomu, že snížení počtu úplných rodin je způsobeno poklesem sňatečnosti, a to jak prvosňatečnosti, tak sňatečnosti opakované, při nedostatečné kompenzaci vyšším počtem nesezdaných párů.*“⁸⁷

Lenka Šulová v této souvislosti upozorňuje, že se v současné době mění očekávání trvalosti partnerského či manželského vztahu, což se projevuje tím, že „... *jednotlivec nechce riskovat, nechce se „obětovat“ v zájmu rodiny, nechává si prostor pro změnu na základě svého svobodného rozhodnutí. Objevuje se řada alternativ společného soužití se vztahy formálně nezakotvenými ...*“⁸⁸

Na tomto místě si můžeme dovolit metodickou poznámku, že tzv. nesezdané soužití, tedy soužití muže a ženy bez uzavření oficiálního sňatku, je podle Českého statistického úřadu označováno jako tzv. faktické manželství.⁸⁹ V nejrůznějších statistikách týkajících se domácností jsou pak tato tzv. faktická manželství zařazována mezi úplné rodiny, ať již s dětmi nebo bez dětí.

Dodejme, že při sčítání lidu, které proběhlo v roce 1991, bylo celkem zjištěno 84 934 nesezdaných párů.⁹⁰ V roce 2001 jich pak bylo zaznamenáno již 125 269, což představovalo nárůst o více než třetinu.⁹¹ Lze tedy shrnout, že rostoucí podíl neženatých a nevdaných jedinců v populaci není doprovázen odpovídajícím nárůstem počtu a podílu tzv. faktických manželství. Z toho vyplývá závěr, že ve společnosti narůstá podíl tzv. singles.

Jako singles označujeme ty dospělé jedince, kteří programově žijí osamoceně nebo – pokud mají partnera – odděleně a zároveň rezignují na to, mít děti. Petr Mareš shrnuje, že „... *podle některých autorů podporuje růst jejich počtu přebytek žen ve společnosti. Podle jiných jde o důsledek emancipace žen, která jim otevřela doposud obtížně dostupné oblasti společenského života ... či o důsledek dekonstrukce tradičního mateřství spolu se změnami hodnoty dítěte, jež zpochybnily prioritu mateřské role a oslabily její ideologickou podporu.*“⁹² Pokud jsou citované úvahy správné, pak máme co do činění se složitými, komplexními

⁸⁷ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 36.

⁸⁸ GILLERNOVÁ, Ilona. KEBZA, Vladimír. RYMEŠ, Milan. *Psychologické aspekty změn v české společnosti. Člověk na přelomu tisíciletí*. Praha: Grada, 2011, s. 106. ISBN 978-80-247-2798-1.

⁸⁹ Český statistický úřad

⁹⁰ Český statistický úřad, 1991

⁹¹ Český statistický úřad, 2001

⁹² MAREŠ, Petr. POTOČNÝ, Tomáš (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Praha: Barrister & Principal, 2003, s. 78. ISBN 80-86598-61-6.

a dlouhodobě působícími mechanismy, které mají základ v ekonomickém rozvoji společností a následně pak ovlivňují jejich další aspekty, situaci a podobu rodin nevyjímaje.

Pokud je správná i tato úvaha, pak se pravděpodobně musíme vzdát snahy či pokusů o záměrné ovlivňování podoby a vývoje rodin.

Výše uvedená data lze interpretovat tak, že zjištěné snížení počtu i podílu osob, které žijí v manželství v mladém věku, nebylo nahrazeno odpovídajícím počtem nesezdaných soužití. V praxi spíše došlo k jejich nahrazení životem bez partnera, přičemž není důležité, zda se tento život bez partnera odehrává v domácnosti rodičů dotyčného jedince či zda došlo k založení vlastní samostatné jednočlenné domácnosti.

Největší zastoupení v celkovém počtu nesezdaných párů podle rodinného stavu partnera a partnerky měla v České republice v roce 1991 taková kombinace, kdy oba partneři již prošli nějakým manželstvím. To znamená, že rozvedený nebo ovdovělý muž s rozvedenou nebo ovdovělou ženou tvořili zhruba 60 % všech nesezdaných párů. V této souvislosti jen dodejme, že „... páry tvořené dvěma svobodnými partnery představovaly v roce 1991 necelých 10 % nesezdaných soužití. O deset let později je zřejmé snížení zastoupení párů s partnery majícími již zkušenost s manželstvím (44 %) a naopak zvýšení podílu soužití oboustranně svobodných (25 %).“⁹³

Velmi zajímavý příspěvek k diskusi o fenoménu nesezdaného soužití neboli o kohabitaci nabízí Petr Mareš, který se přitom odvolává na celou řadu zahraničních autorů. Petr Mareš především upozorňuje, že doposud „... není zcela vyřešen spor o to, zda jde v zásadních rysech o jednu z nových forem, v níž se manifestují tradiční manželské závazky nebo pouze o přechodný stav na cestě k tradičnímu manželství. Zda tedy kohabitace plní substituční roli jako plnohodnotná náhrada manželství, nebo spíše roli vyhledávací a testovací jako jeden ze způsobů, jak hledat a najít vhodného manžela a svou volbu před uzavřením manželství otestovat.“⁹⁴

Některé zahraniční studie dokazují, že většina nesezdaných soužití končí po dvou letech, přičemž zhruba 50 až 60 % z nich se transformuje v konvenční manželství, a to často z důvodu otěhotnění partnerky nebo narození dítěte. Z toho lze tedy opatrně usuzovat, že podíl nesezdaných soužití zachycených statisticky ještě nemusí představovat nějaký konečný nebo neměnný stav. Mnohá nesezdaná soužití totiž mohou představovat pouze přechodnou fázi na cestě ke konvenčnímu manželství. Usuzovat na krizi rodiny pouze z počtu a podílu

⁹³ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 39.

⁹⁴ MAREŠ, Petr. POTOČNÝ, Tomáš (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Praha: Barrister & Principal, 2003, s. 77. ISBN 80-86598-61-6.

nesezdaných soužití by tedy bylo do značné míry zjednodušující. Přesto je však faktem, že růst počtu nesezdaných soužití v rámci celkového množství forem rodiny či domácností je vždy doprovázen poklesem počtu uzavíraných manželství.

Před rokem 1989 byl podíl dětí, které se rodily mimo manželství, jen velmi nízký. Ve zmíněném roce se jednalo pouze o 7,9 % dětí. Narození dítěte bylo v době komunistického Československa obvykle spojeno s uzavřením manželství. K tomu většinou docházelo i tehdy, když bylo dítě počato tzv. za svobodna. V roce 1989 se narodilo do lhůty osmi měsíců po sňatku 54,2 % prvních dětí narozených v manželství. Souviselo to s tehdejší společenskou stigmatizací svobodných matek, které oficiální morálka odsuzovala.

Na druhou stranu je však nutné upozornit, že řada mladých lidí, kteří kvůli počatému dítěti urychleně uzavírali manželství a stávali se rodiči, byla pro svou novou roli nezralá, což se samozřejmě projevovalo jak na kvalitě manželského soužití, tak i na výchově dítěte. Tuto situaci navíc nijak neulehčovala ekonomickou situací vynucená praxe, kdy mladá manželství ve velké míře bydlela ve společné domácnosti s rodiči jednoho z manželů.⁹⁵

V 90. letech 20. století se v České republice postupně zvyšoval počet i procentuální podíl mimomanželských dětí. Tento trend příčinně souvisel se stále častějším odkládáním sňatku a snižováním počtu dětí, které se rodí do jednotlivých manželství. Svůj vliv však v této souvislosti má také celkově liberální postoj většinové společnosti k nesezdanému soužití. A konečně můžeme spekulovat také o vlivu snížení podpory státu mladým manželům s dětmi. V tomto směru výrazně záleží na preferencích konkrétních partnerských párů. Nicméně svatba stále představuje jednu z tradic české společnosti.

Ve věku od 20 do 35 let se v České republice v roce 2001 oproti roku 1991 zvýšil podíl bezdětných svobodných žen žijících v nesezdaném soužití. Zdaleka nejvíce jich přitom bylo ve věku 25 až 29 let, jejichž podíl vzrostl ze 42 % na 53 %. Průměrný počet dětí připadající na 1 000 žen se tak snížil.

Ve vyšších věkových skupinách došlo na konci 20. a počátku 21. století naopak ke snížení bezdětnosti svobodných a současně ke zvýšení podílu žen s jedním a se dvěma dětmi. Toto lze interpretovat tak, že nesezdané soužití mladých svobodných žen nenahrazuje manželství, protože narození dítěte je odkládáno. Dále pak z toho vyplývá, že děti se stále většinou rodí do manželství, o čemž svědčí spíše slabý nárůst podílu svobodných žen s dětmi ve věku vyšším než 35 let.

⁹⁵ Viz např. MÁCHOVÁ, Jiřina. *Duševní hygiena rodinného života*. Praha: Avicenum, zdravotnické nakladatelství, 1974.

Na druhou stranu je nutné upozornit, že děti, které se rodí svobodným matkám, představují více než třičtvrtinový, tedy nejvyšší, podíl ze všech narozených dětí mimo manželství. Autoři Národní zprávy o rodině tvrdí, že „... na základě ročních údajů o narozených došlo také ke zvýšení plodnosti svobodných žen především starších 30 let. Tyto děti se rodí ženám bez stálého partnera, ženám s partnerem, se kterým nesdílejí společnou domácnost, ženám sice bydlícím s partnerem, ale s různým trvalým bydlištěm a ženám žijícím s druhem se společným trvalým bydlištěm.“⁹⁶

Na závěr této podkapitoly můžeme společně s odborníky Ivem Možným a Ladislavem Rabušicem konstatovat: „Rozrůžňování životních hodnot a s nimi spojených životních stylů se začalo postupně projevovat i ve způsobech rodinného a partnerského soužití. Rozhodnutí oženit se a založit rodinu se stalo především osobním a emotivním aktem. Jde o vědomou volbu určitého životního způsobu, která postrádá tradiční fatálnost, neboť nabízející se alternativy jsou neméně zajímavé z hlediska ekonomického a zároveň jsou stejně výhodné společensky. Strnulé sociální normování lidského chování až do toho nejhlubšího soukromí ztratilo mnoho ze své formativní síly, přičemž v tlaku polevilo i holé ekonomické nezbytí, které v minulosti přísně ohraničovalo možnosti volby.“⁹⁷

V celosvětovém měřítku – a nejvýrazněji pak v západních společnostech – jsme z historického hlediska svědky toho, jak pozitivní vliv má materiální a ekonomický pokrok i na oblast kulturní a sociální, jsme svědky toho, jak je člověk postupně a ve stále větším měřítku osvobozován od tlaku materiální nutnosti, od tlaku, který se pak specifickým způsobem projevuje i v oblasti kulturní, sociální a dokonce i politické. Nejvýrazněji pak opět v západních společnostech jde s tímto vývojem ruku v ruce stále větší důraz na demokracii, humanitu a individuální lidská práva. Tento vývoj pak jednotlivcům také otevírá dříve nebývalé možnosti osobnostního rozvoje podle vlastního uvážení. Svobodně se rozhodující lidé se sice nemusí rozhodovat optimálně, nicméně jejich rozhodování do značné míry koresponduje s podstatou jejich osobností.

Všechny tyto aspekty se pak promítají i do tak intimních sfér lidského života, jaké představují partnerské a manželské vztahy, vztahy mezi rodiči a dětmi, vztahy mezi generacemi v rámci širších rodin atd. Promítají se přitom ambivalentním způsobem, protože taková je již povaha historického vývoje lidských společností, nicméně výše naznačené pozitivní tendence jsou zřejmé.

⁹⁶ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 40.

⁹⁷ VEČERNÍK, Jiří (eds.) *Zpráva o vývoji české společnosti. 1989 – 1998*. Praha: Academia, 1998, s. 107. ISBN 80-200-0703-2.

5 SPOLEČNOST, STÁT A RODINA

Pro vnitřní kvalitu rodiny a pro její optimální fungování jsou naprosto určující osobnostní charakteristiky jejích jednotlivých členů. Zároveň však je velmi významný také širší sociální a kulturní kontext, ve kterém jednotlivé rodiny žijí. Nemenší význam pak mají také celkové ekonomické podmínky.

Rusko-americký psycholog Urie Bronfenbrenner (1917 – 2005) v této souvislosti vytvořil model vývoje individua žijícího v nezbytném sociálním kontextu, který rozlišuje několik systémových rovin, přičemž každá z nich zahrnuje jak aspekt prostředí, tak i aspekt konkrétního jedince.

Nejširší sociální prostředí Urie Bronfenbrenner označuje jako makrosystém. Pod pojem mezosystém pak zahrnuje různá sociální prostředí, ve kterém členové rodiny byli nebo jsou zařazeni. Typicky se jedná např. o původní rodiny rodičů, jejich předchozí partnerské vztahy, ale i vrstevnické skupiny dětí. Exosystém pak tvoří takoví sociální činitelé, kteří na rodinu působí nepřímě. Jedná se např. o vzdělávací systém. A konečně mikrosystém pak zahrnuje takové sociální faktory, které působí na jedince bezprostředně. Jedná se tedy o rodinnou komunikaci, mezilidské vztahy uvnitř rodiny, uplatňované výchovné principy, způsoby trávení volného času, nakládání s penězi atd.

Vzhledem k tématu této kapitoly pozornost zaměříme především na makrosystém a exosystém. Makrosystém, tedy nejširší sociální prostředí, ve kterém rodiny žijí, Urie Bronfenbrenner rozdělil do několika subsystémů:⁹⁸

- Faktory vyplývající ze sociální adresy: sem lze zařadit geografickou determinaci, příslušnost k určité socio-ekonomické skupině a národnosti. Sociální adresa také zahrnuje životní prostředí v širším slova smyslu (rodina na venkově versus rodina ve velkoměstské aglomeraci atd.);
- Faktory procesuálního kritéria: tyto faktory ovlivňují partnerské vztahy v průběhu jejich vývoje. Jedná se především o způsob bydlení a vliv aktuální společenské a ekonomické situace;
- Aspekt dvousměrnosti či vícesměrnosti sociálních faktorů: rodiny a jejich členové nepředstavují pouhé pasivní a přizpůsobující se příjemce vnějších faktorů a vlivů, nýbrž jejich aktivita je stejně významná jako vliv, který na ně působí. V této souvislosti hrají

⁹⁸ Převzato z: GILLERNOVÁ, Ilona. KEBZA, Vladimír. RYMEŠ, Milan. *Psychologické aspekty změn v české společnosti. Člověk na přelomu tisíciletí*. Praha: Grada, 2011, s. 119 – 120. ISBN 978-80-247-2798-1.

velkou roli především individuální zájmy, přátelské vazby, životní zkušenosti, úroveň vzdělání atd.;

- Míra zprostředkovanosti kontextuálních vlivů: některé faktory působí na jednotlivé členy rodiny přímo, zatímco jiné nepřímo. Příkladem nepřímého vlivu může být např. atmosféra na pracovišti jednoho z rodičů. Pokud je negativní, může vést k neadekvátním reakcím tohoto rodiče v rodině.

Z výše uvedeného přehledu je zřejmé, že pokus o rekonstrukci vlivu obecné sociální a ekonomické situace ve společnosti na situaci jednotlivých rodin představuje obtížný úkol. Nikdy si totiž nebudeme zcela jisti, zda nezaměňujeme příčiny za důsledky, či zda jsme odhalili všechny příčiny. Obecně však lze konstatovat, že tím nejvýznamnějším faktorem pravděpodobně budou ekonomické podmínky.

Skutečnost, že rodinná politika se zakládá na intervenci ze strany státu do soukromého prostoru jednotlivých rodin, nás vede k otázce, zda je takové zasahování do života rodiny legitimní. Přesto zatím v Evropě panuje většinový názor, že v rámci rodinné politiky je možné skloubit princip podpory rodiny s principem respektování její autonomie a soběstačnosti. Přitom je však kladen důraz především na ochranu rodiny a na posilování její soběstačnosti prostřednictvím kompenzace některých životních nákladů. Taková kompenzace by mohla být chápána z čistě ekonomického hlediska jako náhrada nákladů, které rodiny mají se socializací dětí, jež budou ve svém produktivním věku přispívat do sociálního systému.

Lze uzavřít, že „... *přínos rodiny vůči společnosti spočívá právě v autonomním výkonu přirozených funkcí rodiny v normálním rodinném prostředí. Jakákoli forma podpory by proto neměla vytvářet pouto závislosti rodiny na státu, ale naopak posilovat soběstačnost a nezávislost rodiny.*“⁹⁹

⁹⁹ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 14.

5.1 NÁRODNÍ KONCEPCE RODINNÉ POLITIKY

V Evropě lze rozlišit celkem čtyři základní modely rodinné politiky.¹⁰⁰ V praxi jednotlivých států se samozřejmě můžeme setkat s různými přechodnými či smíšenými typy. Konkrétní podoba rodinné politiky v určitém státě vždy představuje výsledek specifického historického, sociálního a kulturního vývoje a zároveň výsledek aktuálního politického konsensu.

Ve střední Evropě je nejčastějším tzv. německý model rodinné politiky. Pro ten je charakteristická zejména značná štedrost vůči rodině, a to především v sociální a daňové oblasti. Německý model rodinné politiky je primárně zaměřen na institucionální podporu rodiny jako celku a současně klade patřičný důraz na dostatečné zajištění podmínek volby mezi angažováním se rodičů v rodině a jejich prací v zaměstnání.

Celková výše rodinných dávek sociální podpory přitom umožňuje, a to bez výraznějších problémů, realizovat individuální domácí péči v rodině. Ucelený a široce přístupný systém alternativních forem péče o děti v předškolním věku pak zajišťuje také možnost skloubení rodinných a pracovních rolí i pro ženy. V rámci německého modelu rodinné politiky je přitom patrná zřetelná preference tradiční formy rodiny.

Francouzský model je podobně jako model německý založený na relativně vysoké míře ekonomické intervence ze strany státu, která je realizována ve prospěch rodiny. Současně však tento model klade zvýšený důraz na vzájemnou slučitelnost povinností v rodině a zaměstnání. Proto je tento model někdy označován také jako tzv. model dvou rolí vykonávaných současně.

Jan Keller zdůrazňuje, že francouzský model je ve srovnání s jinými modely štedřejší a upřesňuje, že „... ve Francii, kde je pomoc rodinám s dětmi široce rozvinuta, existuje v současné době čtrnáct různých forem této pomoci. Kromě dětských přídaveků zahrnuje také například příplatky na výchovu, jednorázovou dávku na vybavení školáků počátkem školního roku, zvláštní formu minimálního příjmu pro osamělé matky či otce atd.“¹⁰¹

Kromě finančního zajištění je v rámci realizace tohoto modelu rodičům k dispozici relativně značné množství zařízení kolektivní péče o děti, např. veřejné jesle nebo státem podporované firemní školky. To umožňuje jednotlivým rodinám umístit své děti do těchto zařízení, a to již v době relativně krátké po porodu. Zejména mladým a kvalifikovaným

¹⁰⁰ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 13 – 14.

¹⁰¹ KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005, s. 62. ISBN 80-86429-41-5.

maminkám to usnadňuje budování jejich kariéry a tím zároveň snižuje jejich handicap či diskriminaci na pracovním trhu.

Je ovšem otázkou, zda toto řešení je optimální i z hlediska dítěte a jeho socializace. Není snad zapotřebí zdůrazňovat zcela zásadní význam bezprostředního kontaktu dítěte s milující a pečující osobou, a to právě v raném věku. Nedostatky v této oblasti se mohou později během dospívání či dospělosti jedince negativně projevit.¹⁰² V tomto aspektu francouzského modelu realizace rodinné politiky se pravděpodobně setkáváme se skutečností, kdy působení sociálního státu, byť dobře míněné a finančně nákladné, je diskutabilní ba z hlediska jednotlivce – v tomto případě dítěte – přímo kontraproduktivní.

Anglosaský model rodinné politiky celkově vychází z tradiční liberální koncepce vztahu státu, společnosti a jednotlivce, který je charakteristický především pro Velkou Británii a pro státy, které čerpaly z jejího kulturního a civilizačního odkazu.¹⁰³ Rodina je v rámci tohoto modelu považována za ryze privátní sféru, kde je vyloučena jakákoli intervence ze strany státu. Podpora rodiny je proto začleněna do obecnějšího rámce sociální pomoci, která představuje hlavní oporu britského systému sociálního zabezpečení a je důkazem toho, že sociální stát se rozvinul i zde. Současně pak anglosaský neintervenci model neztěžuje, ale také neulehčuje sladování rodinných a pracovních rolí.

A konečně musíme zmínit skandinávský model rodinné politiky, pro který je zase charakteristická již tradiční orientace na rovnost žen a mužů. Mimo jiné byla v rámci tohoto modelu zavedena tzv. otcovská dovolená ve formě tzv. otcovských dnů. Dále je zde typické přísné uplatňování rovných příležitostí obou pohlaví v zaměstnání.

Skandinávský model přitom ideově vychází ze základních principů tzv. severské demokracie a klade důraz na bezpodmínečné dodržování lidských práv. Je ovšem nutné zdůraznit, že celková ekonomická či finanční intervence ve prospěch rodin a specificky pak rodin s dětmi je relativně nižší např. ve srovnání s Francií, Německem, ale i Velkou Británií. Rodičovský příspěvek je sice poměrně vysoký, avšak je poskytován pouze po dobu o něco delší než jeden rok.

Ve státech, kde je uplatňován skandinávský model, je proto pracovní kariéra obou rodičů často pro rodinu nezbytná, a to samozřejmě z ekonomických důvodů. Důraz kladený na zaměstnanost obou rodičů ovšem současně odsouvá do pozadí zájem dítěte na individuální domácí péči. Pro tento model je rovněž typické zaměření rodinné politiky konkrétním směrem

¹⁰² Blíže viz např. LANGMAIER, Josef. KREJČÍŘOVÁ, Pavla. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada, 1998. ISBN 80-7169-195-X.

¹⁰³ Blíže viz např. ROVNÁ, Lenka. *Kdo vládne Británii?* Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-27-X.

k jednotlivým členům rodiny spíše než na institucionální podporu rodiny jako celku. Je otázkou, zda to je optimální.

K výše uvedeným modelům rodinné politiky lze doplnit jednu poznámku. Tak často zmiňovanou nezbytnost realizace pracovní kariéry obou rodičů není možné chápat omezeně či zjednodušeně pouze z čistě ekonomického hlediska. Skutečnost, že oba rodiče pravidelně chodí do práce, věnují se zaměstnání či podnikají atd., a mají tudíž méně času na děti, představuje pro ně však socializační činitel zásadního významu, který nemůže nahradit žádná pracovní výchova ve školách či podobně.

Pokud v některých rodinách tato zkušenost chybí, pak je socializace dětí z těchto rodin neúplná, což následně ovlivní nejen kvalitu jejich života v dospělosti, nýbrž i socializaci jejich případných potomků. Květa Kalibová a kol. v této souvislosti upozorňují, že v některých lokalitách České republiky s vyšší koncentrací sociálně slabých rodin – přičemž velkou část z nich tvoří rodiny romské – vyrůstají celé generace dětí, které v životě neviděly své rodiče, příbuzné či známé pracovat. Tyto děti si již odmalička vypěstovávají návyk na život prostřednictvím sociálních dávek a případně i kriminality.¹⁰⁴

Petr Mareš pak dodává, že v případě, kdy výše naznačená situace v určitých lokalitách přetrvává po několik generací, dochází k etablování tzv. kultury chudoby, a to se všemi negativními průvodními jevy, jako je již zmíněná kriminalita, odpor vůči většinové společnosti, ale také zvýšená promiskuita, funkční ngramotnost, alkoholismus a další druhy závislostí, násilí v rodinách, nižší naděje na dožití atd.¹⁰⁵ Jako hlavní problém se pak v této souvislosti jeví neschopnost jedinců vzešlých z kultury chudoby vybědnout ze své situace bez cizí pomoci.

Aktuální Národní koncepci rodinné politiky vypracovalo Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky. Vláda ji pak schválila v říjnu roku 2005. Národní koncepce rodinné politiky přitom vychází z Národní zprávy o rodině, která byla přijata Vládou České republiky dne 15. září 2004. Lze konstatovat, že se jedná o první materiál svého druhu, který byl v České republice vytvořen a oficiálně přijat. Můžeme předeslat, že obecným cílem této koncepce je posílit postavení rodiny v rámci české společnosti.

Toho má být dosaženo jednak vytvořením všestranně příznivějšího společenského klimatu a podmínek pro existenci rodin a jednak usnadněním sloučení profesních a rodičovských rolí pro jednotlivé občany. Národní koncepce rodinné politiky tudíž obsahuje

¹⁰⁴ KALIBOVÁ, Květa. ŠIKLOVÁ, Jiřina. VEČERKA, Kazimír a kol. *Romové v České republice (1945 – 1998)*. Praha: Socioklub, 1999. ISBN 80-902260-7-8.

¹⁰⁵ MAREŠ, Petr. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. ISBN 80-85850-61-3.

konkrétní kroky, prostřednictvím kterých by mělo dojít např. k intenzivnějšímu zapojení otců v rodinném životě.

Národní koncepce rodinné politiky staví především na následující tezi. Rodina podle autorů této koncepce představuje základní prostor, v rámci kterého dochází nejen k formování osobnosti člověka, ale současně s tím také k tvorbě lidského kapitálu. Rodina je v tomto kontextu považována za základní a vůbec nejvýznamnější společenskou jednotku. Autoři koncepce v této souvislosti zdůrazňují, že na prosperitě rodin závisí udržitelný rozvoj celé společnosti, a to jak z hlediska sociálního, tak i kulturního a ekonomického.

Zároveň však konstatují, že česká rodina slábne. Naznačují tedy, že české rodiny se dotýkají různé negativní jevy. Upozorňují především na oslabování soudržnosti členů jednotlivých rodin a na zranitelnost sociálního postavení žen a dětí. Dokonce konstatují, že tato zranitelnost je větší než dříve, přičemž argumentují potratovostí (ta však v České republice po pádu komunistického režimu klesá – pozn. aut.¹⁰⁶) a tím, že některé děti se rodí do poměrů, které jim předem snižují životní šance ve srovnání s vrstevníky ze sociálně stabilních rodin.¹⁰⁷

Autoři Národní koncepce rodinné politiky upozorňují, že příslušná oficiální místa České republiky výše naznačený znepokojivý vývoj zatím vůbec nereflektovala. Teprve v několika posledních letech předcházejících vydání Národní koncepce rodinné politiky bylo možné zaregistrovat určité snahy v oblasti veřejné a sociální politiky. Tyto snahy byly motivovány především poznáním, že bez fungujících rodin bude ohrožena existence celé společnosti. *„Jinými slovy řečeno: bez soudržné rodiny nebude soudržná společnost a lidé budou méně spokojeni se svým životem; nesoudržná společnost bude rozkládána vnitřními tensemi (včetně politických konfliktů) a bude se muset potýkat s nepřiměřeně vysokými dodatečnými náklady v rovině ekonomické, sociální i emocionální.“*¹⁰⁸

Při konstatování neuspokojivé situace rodiny autoři Národní koncepce rodinné politiky vycházejí z Národní zprávy o rodině, kterou vzala vláda České republiky na vědomí v roce 2004. V této souvislosti zdůrazňují především fenomén tzv. strukturální lhostejnosti společnosti vůči rodině, kterou považují za jeden z projevů moderní postindustriální společnosti. Kromě obecných charakteristik postindustriální společnosti však v případě české

¹⁰⁶ Podrobněji viz např. GILLERNOVÁ, Ilona. KEBZA, Vladimír. RYMEŠ, Milan. *Psychologické aspekty změn v české společnosti. Člověk na přelomu tisíciletí*. Praha: Grada, 2011. ISBN 978-80-247-2798-1.

¹⁰⁷ Podle údajů Eurostatu z roku 2009 činil podíl populace žijící pod hranicí chudoby pouze 8,6 %, což bylo nejméně v rámci celé Evropské unie. V žádném dalším členském státě podíl této populace nečinil méně než 10 %. Druhou nejnižší hodnotu v tomto ohledu vykazuje Slovensko, a to 11 %. Průměr Evropské unie činil 16,3 %. Dále např. v Německu to bylo 15,5 %. Polsku 17,1 % a v Lotyšsku, kde je situace v této oblasti nejhorší, dokonce 25,7 %.

¹⁰⁸ MPSV. *Národní koncepce rodinné politiky*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2005, s. 3.

společnosti sehrály značnou roli také politické a ekonomické proměny, které nastaly po pádu komunistického režimu.

Charakteristika současného pracovního trhu vede k tomu, že na něm získávají výhodu lidé, kteří na úkor práce a kariéry omezují svůj osobní a tudíž také rodinný život. Trh práce zatím ve svém úhrnu neusnadňuje život především matkám s malými dětmi. Mladí pracovníci pak zahajují své profesní kariéry nejčastěji právě v tom věku, kdy mnozí z nich zároveň plánují a realizují založení rodiny a rodičovství. Svou roli také sehrávají nároky na průběžné profesní vzdělávání.

Národní koncepce rodinné politiky také odpovídá na otázku, proč je vůbec žádoucí učinit ze situace rodin ve společnosti předmět politiky. *„Komplexní a účinná politika podporující rodinu ve všech jejích základních sociálních funkcích (prorodinná politika) vychází z přesvědčení, že péče o děti a jejich výchova není jen soukromou záležitostí rodičů, ale i významným prvkem úspěšného rozvoje společnosti. Pomoc státu a společnosti rodinám s dětmi musí být pojímána jako významná sociální investice do budoucího rozvoje celé společnosti, nikoli jen jako zátěž pro státní rozpočet.“*¹⁰⁹

Ovšem zodpovědět otázku, jakým způsobem realizovat prorodinnou politiku, je již mnohem těžší. Autoři Národní koncepce rodinné politiky upozorňují, že celková atmosféra ve společnosti doposud nestavěla rodinu do centra zájmu a dobrá rodina již nepředstavuje symbol společenského úspěchu. Pokud tedy má nastat žádoucí změna v postavení a životních podmínkách rodin v České republice, musí podle autorů Národní koncepce rodinné politiky dojít ke změnám v několika navzájem souvisejících oblastech.

Zaprvé vyzývají k celkové proměně atmosféry ve společnosti. Tato výzva však vyznívá poněkud vágně. Dalším předpokladem pak je vytvoření výrazně příznivějších ekonomických podmínek pro rodiny, a to zejména pro rodiny s nezaopatřenými dětmi. V této souvislosti je upozorněno na nutnost alespoň částečné kompenzace tzv. nákladů ušlých příležitostí rodin s dětmi ve srovnání s rodinami bezdětnými nebo se samostatně žijícími jednotlivci.

A konečně zdůrazňují význam prolomení tzv. strukturální lhostejnosti společnosti vůči rodině. Vzhledem k tomu, že rodiny nejsou schopny vyrovnat se samy se všemi nepříznivými okolnostmi, které vytváří postindustriální společnost, potřebují podporu a pomoc. Ta však nesmí mít podobu nějakého nátlaku či dokonce manipulace.

¹⁰⁹ MPSV. *Národní koncepce rodinné politiky*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2005, s. 4.

Realizace prorodinné politiky, která bude sledovat výše naznačené faktory, si vyžádá nejen patřičnou pozornost ze strany společnosti a politických elit, nýbrž také příslušné zdroje. Tzv. prorodinnou politiku je nutné realizovat v kontextu s dalšími politikami a rozvojovými strategiemi. „*Musí co nejlépe předjímat společenské změny a být koncipována s uvědoměním si dlouhodobých efektů dnešních činů; musí být koordinována způsobem, který bude vycházet z jasně stanovených a kontrolovatelných cílů, s vyčleněnými zdroji a odpovědnostmi jednotlivých aktérů, s průběžným hodnocením dosažených výsledků – ale zároveň natolik pružně, aby byla schopna reagovat na proměny vnějších a vnitřních podmínek své realizace.*“¹¹⁰ Toho však nebude možno dosáhnout ani rychle, ani snadno.

Základním cílem Národní koncepce rodinné politiky je „... vytvořit všestranně příznivější společenské klima a podmínky pro rodinu, umožňující lidem realizovat vlastní životní strategie v naplňování partnerských a rodičovských plánů. Respektovat přitom diferencované zájmy a potřeby různých rodinných typů a členů rodin.“¹¹¹ Tento obecně formulovaný cíl je dále upřesněn prostřednictvím odvozených obecných a specifických cílů.

Odvozené obecné cíle aktuálně platné Národní koncepce rodinné politiky jsou následující:¹¹²

- Posunout vytváření všestranně příznivých podmínek pro rodinu do centra trvalé pozornosti politické i správní reprezentace země;
- Posilovat vědomí hodnoty rodiny a vlastní odpovědnosti za její funkčnost a stabilitu především u dnešní mladé generace a následujících generací, mimo jiné podporou výchovy k partnerství, manželství a rodičovství;
- Posilovat ekonomickou a sociální suverenitu rodin a jejich členů na trhu práce prostřednictvím daňového systému a systému sociálního zabezpečení (s důrazem na služby pro rodiny) tak, aby byla schopna plnit svoji úlohu ve všech obdobích svého vývojového cyklu a vůči všem svým členům;
- Koncipovat a rozvíjet rodinnou politiku jako dlouhodobou celospolečenskou aktivitu koordinovanou veřejnou správou za účasti občanského sektoru, komerčního sektoru, odborníků, médií a široké občanské veřejnosti;
- Podpořit koncipování účinné rodinné politiky rozvíjením výzkumu poskytujícího dostatek poznatků o aktuálních a perspektivních potřebách rodin a vhodných způsobech jejich uspokojování.

¹¹⁰ MPSV. *Národní koncepce rodinné politiky*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2005, s. 5.

¹¹¹ MPSV. *Národní koncepce rodinné politiky*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2005, s. 9.

¹¹² MPSV. *Národní koncepce rodinné politiky*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2005, s. 10.

Odvozené specifické cíle Národní koncepce rodinné politiky zahrnují především navození takové situace, aby jednotlivé rodiny mohly mít tolik dětí, kolik si přejí, a v době, kterou si zvolí. Dále je zamýšleno minimalizovat specifické handicapy těch dětí, které vyrůstají v ekonomicky a sociálně oslabených nebo neúplných rodinách. Této minimalizace má být dosaženo realizací podpůrných opatření v oblasti vzdělávání a uplatnění na trhu práce. A konečně je nutné vytvářet rodičům takové podmínky, aby mohli snáze skloubit své pracovní povinnosti s nároky péče o nezaopatřené děti.

5.2 VLIV SOCIÁLNÍHO STÁTU NA PODOBU RODINY

Na úvod této podkapitoly lze zopakovat, že moderní a v ještě větším měřítku pak postmoderní společnost překonala nebo alespoň výrazným způsobem zmírnila celou řadu nejrůznějších hrozeb, které lidstvo existenčně ohrožovaly v podmínkách společnosti tradiční. Typicky se jednalo především o epidemie nakažlivých nemocí, periodicky se opakující hladomory, v mnoha oblastech a dobách téměř permanentní války nebo fatální bezradnost v případě přírodních pohrom.

Lze konstatovat, že ještě nikdy v historii nebyl život z materiálního hlediska tak pohodlný a zároveň bezpečný, jako život v současných vyspělých společnostech. Život v takové společnosti, pro kterou je charakteristický specifický trh práce a otevřenost vůči globalizačním procesům však s sebou přináší zcela nová rizika, která lidé v tradičních společnostech neznali.

Jan Keller k výše uvedenému dodává: „*Tato rizika mají sociální povahu, to znamená, že jsou produkována přímo společenskými mechanismy a hrozí do jisté míry všem členům společnosti bez ohledu na to, jak opatrně a předvídatě se kdo z nich snaží chovat. Právě uznání sociální povahy řady životních rizik se stává od sklonku 19. století a po celé století dvacáté jedním z hlavních důvodů budování sociálního státu.*“¹¹³

Na tomto místě je vhodné předeslat, že přes veškerou kritiku, která se na adresu sociálního státu ozývá – a také v rámci této práce se k některým aspektům sociálního státu vyjadřujeme kriticky – je nutné jej považovat za výrazný a specifický fenomén vzešlý z historického vývoje evropských společností. Pokud jej chápeme v tomto smyslu, je nutné jej

¹¹³ KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005, s. 57. ISBN 80-86429-41-5.

ocenit jednak jako projev západních humanistických tradic a jednak jako výraz ekonomického úspěchu západních společností.

Zhruba ve stejné době, kdy první autoři identifikovali postmoderní rodinu jakožto nové vývojové stadium – tedy v 70. letech 20. století – začala v jedné západoevropské společnosti za druhou klesat porodnost pod hranici prosté reprodukce, tedy pod úroveň nutnou k tomu, aby počet obyvatel určitého státu neklesal. Doposud je obvyklé, že ve většině společností, ve kterých se tak stalo, se porodnost nad zmíněnou hranici již nevyšplhá. Určité výjimky ovšem v západních zemích existují, nicméně se vždy jedná pouze o krátkodobá a relativně malá zvýšení porodnosti. Bylo by přitom zajímavé zjistit, zda tato přechodná zvýšení porodnosti nejdou na vrub porodnosti migrantů.

Zároveň s tímto demografickým fenoménem bylo zaznamenáno šíření několika fenoménů sociálních. Docházelo k odkládání rodičovství, ke zvyšování věku sňatku a k šíření nesezdaného soužití. Během 80. let 20. století se značná část dětí začala rodit mimo rodinu založenou manželským párem a přibývalo domácností s jedním rodičem – obvykle matkou – a dětmi. Neúplné rodiny se staly fenoménem.

Relativně pohodlnou existenci takových rodin přitom jednak umožňoval celkový ekonomický rozvoj a jednak usnadňovalo přerozdělování v rámci sociálního státu. Je nutné uvést, že tyto vývojové tendence se nejdříve objevovaly ve vyspělém západoevropském a severoevropském prostředí. Teprve s určitým zpožděním – výrazněji až po pádu komunistických režimů – se vývoj tímto směrem ubíral také ve střední, východní a jihovýchodní Evropě, ovšem pod vlivem specifických podmínek postkomunistických společností.

Situace neúplných rodin je ve srovnání s rodinami úplnými složitá a celkově problematičtější. Oldřich Matoušek upozorňuje: „*Děti svobodných matek jsou častěji nemocné a častěji hospitalizovány než děti žijící v kompletních rodinách. Bytová i finanční situace svobodných matek je horší než u žen vdaných. Děti svobodných matek mají horší prospěch, i když se inteligencí neliší od dětí z úplných rodin.*“¹¹⁴ Některé zahraniční studie pak dokládají, že chlapci vyrůstající bez otce při testování inteligence vykazují menší nadání než chlapci vyrůstající s otcem.

Avšak pravděpodobně nejzávažnějším problémem neúplných rodin je absence mužského vzoru v rodině. Děti potřebují mužský vzor. Otec je v tomto ohledu vzorem nejen tím, co dělá sám, nýbrž i tím, jak spolupracuje s matkou. Objektivním problémem současné

¹¹⁴ MATOUŠEK, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997, s. 113. ISBN 80-85850-24-9.

společnosti je skutečnost, že děti většinou nevidí svého otce při práci, prostřednictvím které žíví rodinu. To znesnadňuje socializaci.

Ivo Možný však upozorňuje, že výše naznačený vývoj týkající se neúplných rodin již v 90. letech 20. století „... *naráží ... na meze možností státu všeobecného blahobytu, se zpomalením ekonomického růstu a vzestupem nezaměstnanosti pak i na meze růstu blahobytu. Státní zadluženost dosahuje v mnoha průmyslově vyspělých státech nepřijatelné výše a otevírá se debata o udržitelnosti všech výhod, jimiž sociální stát své občany uvolňoval ze závislosti na rodinné solidaritě.*“¹¹⁵ Dodejme jen, že tato navýsost aktuální slova byla publikována již v roce 2002.

Pokud připustíme, že sociální stát do jisté míry usnadňuje život neúplným rodinám a tím snad nepřímo i působí jako jeden z faktorů zvyšujících nestabilitu rodiny, pak případné zeštíhlení sociálního státu a s tím související omezení podpory neúplným rodinám může naopak vytvořit tlak působící ve směru vyšší soudržnosti rodin a odpovědnějšího rodičovského a partnerského chování.

Je tedy otázkou, zda v důsledku předpokládaného omezování sociálního státu v nadcházejících letech, čehož jsme již v současné době svědky, nemůže dojít k nějakému přehodnocení významu rodiny pro jednotlivce. Tím ovšem nemíníme pouhé deklarování významu rodinných hodnot v průzkumech veřejného mínění, nýbrž skutečnou realizaci deklarovaného hodnotového žebříčku např. v podobě nižší míry rozvodovosti. Tato myšlenka je však pouhou spekulací, jejíž míru oprávněnosti ukáže až nadcházející vývoj.

I přes to, co bylo výše naznačeno, je obecně velmi obtížné hovořit o vlivu sociálního státu na podobu rodiny. To, co obvykle označujeme jako sociální stát, totiž představuje do značné míry unikátní historický fenomén, jehož funkčnost nebo naopak nefunkčnost budou moci objektivně posoudit až následující generace s nutným historickým odstupem. O tom, že stát má na podobu a situaci rodin jistý vliv však nemůže být pochyb. Zodpovědět tuto otázku je však komplikovanější, než by se mohlo zdát na první pohled.

Velmi inspirující myšlenky v tomto ohledu nabízí např. Petr Mareš. Ten se zabývá otázkou reprodukce sociální stratifikace prostřednictvím rodin. Jinými slovy: Petr Mareš zkoumá, nakolik jednotlivé rodiny reprodukují ekonomickou, sociální, kulturní a vzdělanostní nerovnost a zároveň determinanty životního úspěchu. „*Tak, jak se reprodukují celé společnosti, reprodukují se i rodiny, ale mohli bychom tuto perspektivu i obrátit ... Primární se tak stane otázka způsobů předávání ekonomického, ale i kulturního a sociálního kapitálu*

¹¹⁵ MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002, s. 201 – 202. ISBN 80-86429-05-9.

uvnitř rodin a skrze udržování jejich pozice v sociální stratifikaci i otázka udržování samotného stratifikačního systému společnosti. ¹¹⁶

Tak jako stát – či možná přesněji řečeno společnost – ovlivňuje situaci a podobu rodin, pak také jednotlivé rodiny ve svém souhrnu zpětně ovlivňují společnost a stát. Máme tedy co do činění s velmi složitým komplexem nejrůznějších zpětnovazebních mechanismů, v rámci kterého je opravdu velmi složité vymezit konkrétní podobu vlivu některých aspektů státu a společnosti na rodinu.

Jednotliví autoři, kteří sociální stát posuzují, tak nečiní z přísně objektivního hlediska, nýbrž k této problematice přistupují spíše z hlediska ideologického. Tak např. Jan Keller shrnuje, že strany politické levice a jejich ideologové se obvykle snaží uvádět jednotlivá četná rizika, kterým čelí příslušníci společnosti, do vzájemného vztahu se strukturou a fungováním systému celé společnosti, přičemž jsou většinou značně kritičtí na adresu ekonomických struktur. *„Se vznikem malé nukleární rodiny vzrostlo například riziko zajištění ve stáří a v nemoci, neboť rodina již neplní pečovatelskou úlohu pro více generací, jak tomu bylo v případě rozvětvené a vícegenerační rodiny tradiční.* ¹¹⁷

Obecně lze konstatovat, že zajištění rodin s dětmi má v podstatě ve všech evropských státech, či přesněji řečeno ve státech Evropské unie, podobu nejrůznějších dětských přídavků a je téměř všude podobné. Jako obecně evropský lze zároveň označit trend, který směřuje k postupnému poklesu této formy sociálního zajištění. Opačným případem je pak systém dávek v mateřství, který se v jednotlivých evropských státech značně liší, přičemž spíše vykazuje tendenci vzrůstat.

Je obvyklé, že dětské přídavky jsou v rámci států Evropské unie vypláceny univerzálně na všechny děti, přičemž nárok na ně není podmíněn výdělečnou činností rodičů ani odevzdáváním příspěvků do případného pojištění. Výše přídavků je ovšem různá a řídí se buďto na základě počtu dětí, jako např. ve Velké Británii nebo ve Švédsku, anebo jejich věkem, např. v Dánsku, nebo konečně jak počtem, tak také věkem, což je zase typické především pro takové státy, jako je Německo, Francie a Nizozemsko. Jan Keller upřesňuje, že výrazně nízké dětské přídavky má např. Španělsko, Velká Británie a Nizozemsko. ¹¹⁸

Pomoc rodinám s dětmi bývá financována ve většině zemí z daní, ojediněle pak na ni přispívají i zaměstnavatelé anebo společně zaměstnavatelé se zaměstnanci. Systém zajištění

¹¹⁶ MAREŠ, Petr. POTOČNÝ, Tomáš (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Praha: Barrister & Principal, 2003, s. 76. ISBN 80-86598-61-6.

¹¹⁷ KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005, s. 57 – 58. ISBN 80-86429-41-5.

¹¹⁸ KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005, s. 62. ISBN 80-86429-41-5.

v mateřství má přitom mnohem více odlišností než systém dětských přídavků. V případě mateřství existují ve všech zemích speciální dávky v mateřství. Kromě toho je ve všech zmíněných zemích kompenzován také výpadek příjmů matky v době péče o děti.

Tato kompenzace se však v jednotlivých evropských státech výrazným způsobem liší, a to jak svou celkovou výší, tak rovněž délkou vyplácení. Lze zobecnit, že přístup k dávkám v mateřství je přístupný pro celou populaci a zároveň není ničím nepodmíněný v Dánsku, Švédsku a Velké Británii. V posledně jmenované zemi jsou ovšem sociální dávky v mateřství velmi nízké.

Jan Keller dále upřesňuje, že „... *naproti tomu ve Francii, Německu, Španělsku či Nizozemsku musejí být uchazečky o mateřské dávky pojištěny, což je obvykle vázáno na ziskovou činnost. Výše dávek v mateřství je (s výjimkou Nizozemska) v těchto zemích podmíněna délkou pojištění.*“¹¹⁹

V oblasti zajištění rodin s dětmi ze strany společnosti či státu obecně patří k těm největším problémům rostoucí křehkost a ekonomická zranitelnost takových rodin. Vážnou se v této souvislosti jeví především situace matek samoživitelek, které řeší těžký problém, jak sloučit mateřství se zaměstnáním. Tyto ženy jsou „... *často odkázány na flexibilní formy práce s omezenou pracovní dobou a nízkým výdělkem. Podobně jako (dlouhodobě) nezaměstnaní také ony patří k sociálně potřebným, aniž by byly schopny podílet se ze svého výdělku na financování sociálních dávek a služeb, jichž jsou adresáty.*“¹²⁰

Petr Mareš v této souvislosti hovoří o tzv. soužití osamělých matek s dětmi se sociálním státem, které představuje jednu z alternativ ke konvenčnímu manželství. Osamělé mateřství neboli lone motherhood „... *nejenže přestalo být stigmatizováno, ale díky sociálnímu státu se stalo pro některé ženy zejména v nižších společenských třídách i přijatelnou reprodukční strategií, takže se „vdávají za sociální stát“.* Programově „*osamělé matky*“, často nezletilé, jsou například problémem amerických „*ghett chudoby*“ a jejich velký počet bývá chápán právě jako důsledek podpory sociálního státu.“¹²¹

K výše uvedenému se musíme důkladněji vyjádřit, a to ve dvou aspektech. Především je velmi zajímavé, že se o důsledcích sociálního státu hovoří v souvislosti se Spojenými státy, které obvykle nejsou považovány za ukázkový příklad sociálního státu nebo alespoň ne za příklad tak štědrý, s jakým se setkáváme v Evropě. Proto musíme položit otázku, zda některé

¹¹⁹ KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005, s. 62. ISBN 80-86429-41-5.

¹²⁰ KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005. ISBN 80-86429-41-5.

¹²¹ MAREŠ, Petr. POTOČNÝ, Tomáš (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Praha: Barrister & Principal, 2003, s. 78. ISBN 80-86598-61-6.

účinky, které jsou přičítány tzv. sociálnímu státu, nepředstavují pouze důsledek obecného ekonomického, sociálního a kulturního rozvoje západních společností.

Jinými slovy je nutné položit otázku, zda to není všeobecné bohatství těchto společností, co z materiálního hlediska umožňuje jistou existenci i těm sociálním skupinám, jejichž příslušníci by v prostředí tradiční společnosti – nebo ještě třeba před necelým stoletím – byli odsouzeni k živoření. Pokud je tato úvaha alespoň zčásti relevantní, pak do jisté míry zpochybňuje kritiku sociálního státu, co se jeho účinků týče. Tím ovšem nechceme konstatovat, že není oprávněná kritika nákladnosti a neefektivity státu. Taková kritika je naopak oprávněná a žádoucí.

Dále je nutné zdůraznit, že problematika lone motherhood byla zmíněna v kontextu severoamerických ghett s koncentrovanou chudobou. S tímto fenoménem se v České republice doposud nesetkáváme, alespoň ne v takovém rozsahu, a to ze dvou důvodů. Česká republika má především nejmenší podíl chudých ze všech států Evropské unie. Podle německého Spolkového statistického úřadu ve Wiesbadenu je v současné době v Evropské unii chudobou ohroženo průměrně 16,3 % populace. V České republice tento podíl činí pouze 8,6 %, tedy absolutně nejméně.¹²²

Chudoba tedy v České republice stále ještě nepředstavuje výrazněji rozšířený jev a navíc také doposud není výrazněji koncentrována do tzv. vyloučených lokalit, i když samozřejmě v některých místech během posledního desetiletí pozorujeme postupné vznikání ghett. Ta však zatím nedosahují severoamerických parametrů.

Velmi zajímavý příspěvek do diskuse k vlivu sociálního státu na situaci rodin v současné společnosti nabízí ekonom Pavel Kohout.

Podle tohoto autora v průběhu celé historie lidstva měla normální rodina vždy jednoho živitele, a to v kontrastu se současností, kdy je obvyklé, že ve většině rodin mají zaměstnání oba rodiče. Pavel Kohout v této souvislosti cituje německého kritika sociálního státu Jürgena Borcherta, který si klade otázku: „*Proč až do šedesátých let (20. století – pozn. aut.) v SRN bylo možné z jednoho dělnického platu uživit tři děti a ještě postavit dům a proč to není v současné době uskutečnitelné?*“¹²³

Než si přiblížíme odpověď Pavla Kohouta, je nejdříve zapotřebí polemizovat s jeho tvrzením, že v průběhu celé historie lidstva měla normální rodina vždy jednoho živitele.

¹²² KLEKNER, Radim. Česko má nejméně chudých v Evropě, ukázala čerstvá data. [online]. Aktuálně.cz. 26. 01. 2011. [cit. 2012-03-15]. Dostupné z: <http://aktualne.centrum.cz/zahranici/evropska-unie/clanek.phtml?id=689186>.

¹²³ Citováno podle: KOHOUT, Pavel. *Češi, národ bohatých*. [online]. Vláda České republiky. 07. 07. 2011. [cit. 2012-02-10]. Dostupné z: <http://wtd.vlada.cz/cz/ppov/ekonomicka-rada/clanky/pavel-kohout-cesi--narod-bohatych-85622/>.

V tomto případě se zmíněný autor dopustil historické nepřesnosti. Po naprostou většinu historie lidstva, tedy v dobách lovců a sběračů, to byli vždy oba rodiče, respektive lidé obojího pohlaví, kteří se starali o obživu své rodiny či komunity. Toto konstatování lze v plné míře vztáhnout i na neolitické zemědělce a v podstatě na všechny společnosti starověku, středověku a novověku, dokud trvala tradiční společnost. Pouze v rodinách řemeslníků, které ovšem tvořily pouze malou část obyvatelstva středověké Evropy, byl tím hlavním živitelem muž.¹²⁴ Ovšem žena vykonávala nezbytné domácí práce.

Až modernizace společnosti a industrializace s sebou přinesla početnější skupiny průmyslových dělníků a střední vrstvy městského obyvatelstva. Teprve pro tuto dobu a tyto socio-ekonomické vrstvy platilo Kohoutovo konstatování. Ovšem celá řada nejhudších dělnických domácností si z ekonomického hlediska nemohla dovolit luxus jednoho živitele.¹²⁵ Přesvědčuje nás o tom i dobová krásná literatura.

Odpověď na výše položenou otázku, „proč až do šedesátých let 20. století v tehdejším západním Německu bylo možné z jednoho dělnického platu uživit tři děti a ještě postavit dům a proč to není v současné době uskutečnitelné?“, je podle Pavla Kohouta vcelku jednoduchá a spočívá právě v rozvoji sociálního státu, ke kterému v evropském prostředí došlo ve větší míře až po druhé světové válce a pak během celé druhé poloviny 20. století.

Veřejné výdaje Spolkové republiky Německo v roce 1960 představovaly pouhých 32,4 % HDP, tedy necelou třetinu. Tento podíl ovšem tehdy plně stačil na fungování německé sociálně-tržní ekonomiky, která prosperovala takovým způsobem, že byla označována jako tzv. německý zázrak.¹²⁶

Již v roce 1980 však veřejné výdaje v západním Německu narostly na 47,9 % HDP, tedy na necelou polovinu. Stále větší finanční nákladnost provozu jednotlivých států skutečně představuje jeden ze specifických vývojových faktorů evropské historie 20. století.¹²⁷ Ovšem tato tendence pravděpodobně představuje jednu z historických zákonitostí, která se projevuje ruku v ruce s postupující ekonomickou vyspělostí a celkovou složitostí společností.¹²⁸

Úměrně zmíněnému nárůstu veřejných výdajů však narostly daně a ceny, což jsou faktory, které přímým způsobem ovlivňují ekonomickou situaci a životní úroveň jednotlivých

¹²⁴ Viz např. LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Mladá fronta, Praha 1999. ISBN 80-204-0737-5.

¹²⁵ Viz např. FIALOVÁ, Ludmila a kol. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta, 1996. ISBN 80-204-0283-7.

¹²⁶ Viz např. SOUKUP, Josef. *Germania. Od porážky ke sjednocení*. Praha: Nakladatelství Riopress, 2002. ISBN 80-86221-56-3.

¹²⁷ Viz např. JOHNSON, Paul. *Dějiny 20. století*. Praha: Rozmluvy 1993. ISBN 80-85336-07-3.

¹²⁸ Podrobněji viz např. TAINTER, A. Joseph. *Kolapsy složitých společností*. Praha: Dokořán, 2009. ISBN 978-80-7363-248-9.

rodin. Během poslední pětiny 20. století a počátku století 21. pak veřejné rozpočty pohlcovaly přibližně polovinu HDP Spolkové republiky Německo v podstatě každý rok. Sociální výdaje přitom vzrostly z 20,7 % HDP v roce 1960 o celou polovinu na 30,7 % HDP v roce 1975. Od té doby se tyto výdaje drží stále kolem zmíněné úrovně.

Pavel Kohout upřesňuje: „*Uživít tři děti a postavit dům z běžného platu přestalo být možné, jakmile valnou část mzdových nákladů začal požírat stát. Odvody a daně zdražují práci. Země s vysokou nezaměstnaností a dluhy mívají velmi vysoké daňové a odvodové zatížení práce ...*“¹²⁹ V současné Evropě se typicky jedná např. o Belgii, Maďarsko, Portugalsko nebo Řecko.

Sociální stát tak představuje velmi nákladnou instituci, jejíž výsledky v ekonomické, ale i sociální oblasti jsou spíše diskutabilní. Nepochybné je pouze to, že současní Evropané platí ty vůbec nejvyšší daně v lidské historii. V roce 2010 inkasovaly členské státy Evropské unie platicí eurem v průměru 44,5 % HDP na daních a jiných příjmech. Výdaje těchto států však byly ještě vyšší, což z jistého úhlu pohledu představuje rovněž historický unikát, ke kterému se těžko hledá paralela.

Sociální stát je samozřejmě financován z daní v rámci přerozdělování. V této souvislosti můžeme citovat mínění Anthonyho Giddense, který shrnuje, že „... *pro rodinnou sociální politiku i pro celou ekonomiku je výhodné ... snižovat daně ... To pomáhá zajistit takové podmínky, ve kterých budou jednotlivci schopni budovat stabilní vztahy s jinými lidmi, takové, v nichž budou brány ohledy na děti, které se pak budou umět lépe vyrovnat s odpovědností, jež na ně klade současná společnost.*“¹³⁰

Pavel Kohout svůj pohled na vliv sociálního státu uzavírá těmito kritickými slovy: „*Španělská nezaměstnanost, řecký bankrot stejně jako problémy trhu práce a veřejných financí v různých částech Evropy mají společného jmenovatele. Je jím stát, který s dobrými úmysly zlepšit sociální situaci lidu zatížil pracující neúměrnými daněmi a sešněroval trh práce zákony, jež brání vzniku nových pracovních míst. Je na čase, aby mladí nezaměstnaní a rodiny přetížené daněmi pochopili, že sociální stát nynějšího typu není řešením; je příčinou problémů.*“¹³¹

Ovšem např. výhody, které sociální stát v České republice poskytuje osamělým ženám s dětmi, nejsou nijak závratně vysoké na to, aby se jim žilo dobře bez partnera. „*Navzdory*

¹²⁹ KOHOOUT, Pavel. *Češi, národ bohatých*. [online]. Vláda České republiky. 07. 07. 2011. [cit. 2012-02-10]. Dostupné z: <http://wtd.vlada.cz/cz/ppov/ekonomicka-rada/clanky/pavel-kohout-cesi--narod-bohatych-85622/>

¹³⁰ GIDDENS, Anthony. *Třetí cesta a její kritici*. Praha: Mladá fronta, 2004. ISBN 80-204-1208-5, str. 52

¹³¹ KOHOOUT, Pavel. *Češi, národ bohatých*. [online]. Vláda České republiky. 07. 07. 2011. [cit. 2012-02-10]. Dostupné z: <http://wtd.vlada.cz/cz/ppov/ekonomicka-rada/clanky/pavel-kohout-cesi--narod-bohatych-85622/>

značně pomýlenému veřejnému přesvědčení, že svobodné matky spokojeně existují ze sociálních dávek, nejsou osamělé matky v současnosti v sociálním systému skoro nijak zvýhodněné.¹³² Sociální stát osamělým matkám skutečně pomáhá, avšak činí tak jen tehdy, když se jejich příjmy pohybují v blízkosti životního minima.

V následujícím textu uvedeme příklady většinou ambivalentního působení ekonomické, sociální, kulturní a demografické situace na postavení rodin ve společnosti a na vztahy v rámci rodin.

Ekonomická situace působí především prostřednictvím tržního prostředí, které zvyšuje nároky na pracovní výkon a pracovní čas. Často se tak děje na úkor času pro rodinu a výchovu dětí v rodině. Specifická situace na trhu s byty může komplikovat zakládání rodin a manželství. Vzhledem k tomu, že mladí lidé považují byt za jednu ze základních podmínek pro založení rodiny, tak pokud na ni rezignují, zvyšuje se riziko vzniku disharmonie v manželství. A konečně nezaměstnanost celkově snižuje životní úroveň rodin s dlouhodobě nezaměstnaným členem a přispívá k růstu napětí v rodinách.

Sociální podmínky ovlivňující celkovou situaci rodin v České republice lze specifikovat tímto způsobem:¹³³

- v méně paternalistickém prostředí vzrůstá pocit vlastní odpovědnosti, ale také nespokojenosti s vnějšími podmínkami pro rodinný život;
- vzdělání a vysoká zaměstnanost žen snižují jejich závislost na partnerovi a zvyšuje nároky na sladění rodinných a profesních zájmů;
- zvýšila se mobilita jedinců, a tím roste izolovanost členů rodiny, i když zatím jen pozvolna;
- po letech tzv. „vytlačení“ otců z podílu na výchově potomků a omezení jejich autority v rodině se jen zvolna prosazují snahy o podstatně větší začlenění otců do péče o děti a do jejich výchovy;
- mění se poměr mezi vlivem rodiny, ať již nukleární nebo širší či celého příbuzenstva, tzv. sousedských sítí a vrstevnických skupin.

Významným způsobem na postavení rodin ve společnosti a také na situaci uvnitř jednotlivých rodin působí kulturní vlivy.¹³⁴

¹³² DUDOVÁ, Radka. „Neúplná“ rodina, „nefunkční“ rodina? [online]. Socioweb. Sociologický webzin. 11/2008. 01. 11. 2008. [cit. 2012-02-24]. Dostupné z:

<http://www.socioweb.cz/index.php?disp=temata&shw=319&lst=115>.

¹³³ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 53.

¹³⁴ Podrobněji viz např. ERIKSEN, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie. Příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-465-6.

Tak např. individualismus určitým způsobem může oslabovat mezilidské vztahy uvnitř rodin, avšak zároveň v ekonomicky rychle se rozvíjejících zemích omezuje v období tradiční společnosti panující patriarchální nadvládu mužů a tím působí ve prospěch rovnoprávnosti mužů a žen a respektování autonomie dětí. V tomto ohledu tedy moderní či postmoderní vývojové tendence také působí pozitivním způsobem. Skutečně je nutné zdůraznit význam změněného postavení ženy ve společnosti ve smyslu pozitivního posunu směrem k reálné rovnoprávnosti.¹³⁵

Dále se mění hodnota dětí a v důsledku toho také vnitrorodinné vztahy a formy výchovy a zprostředkovaně pak i vztah dětí, respektive vnoučat, k rodičům, respektive prarodičům. Obecně rozšířený pragmatický pohled na svět ovlivňuje také rodinné chování, a to na úkor některých hodnot, které jsou vnímány jako tradiční a které dříve podporovaly rodinnou soudržnost.

Konzumní orientace společnosti spojená s hédonismem může oslabovat význam a motivační sílu rodinných hodnot. S tím pak částečně souvisí také změna paradigmatu výchovy s cílem rozvinutí individuality dítěte jakožto nástroje potřebného k dosažení úspěchu ve společnosti. Autoři Národní zprávy o rodině ještě upozorňují, že „... klima v médiích, především audiovizuálních, je často zaměřeno spíše protirodinně, a to zejména v pořadech určených dětem a mladým lidem.“¹³⁶ Toto konstatování je však příliš vágní a tudíž diskutabilní. V médiích lze přece nalézt i řadu příkladů propagace rodinných hodnot.

Demografické procesy ovlivňující celkovou situaci rodin v České republice lze specifikovat tímto způsobem.¹³⁷

Zmenšování velikosti nukleární rodiny, tedy přesněji snižování počtu dětí v nukleárních rodinách, zintenzivňuje, alespoň potenciálně, citové vazby mezi jejich členy, což je logické. Pokud je v rodině méně dětí, rodiče mají více času, aby se jim patřičně věnovali. Tuto skutečnost je nutné zásadně zdůraznit. Je totiž důkazem toho, že zdaleka ne všechny současné jevy musí mít nutně negativní důsledky a snižování porodnosti obvykle není kvitováno s uspokojením.

Zmenšování velikosti nukleární rodiny však zároveň snižuje počet dětí, ze kterých se později v dospělosti stanou potenciálních pečovatelé o seniory či rodiče ve stáří. K tomuto snižování počtu potenciálních pečovatelů však dochází i v důsledku relativně vysoké

¹³⁵ Podrobněji viz např. NORBERG, Johan. *Globalizace*. Praha: Alfa, 2006. ISBN 80-86851-32-X.

¹³⁶ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 52.

¹³⁷ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 53.

rozvodovosti. Ze statistických údajů jednoznačně vyplývá, že rozvedení lidé mívají obecně méně dětí než lidé nerozvedení.

Avšak nemenší význam v této souvislosti má i ta skutečnost, že po rozvodu se v mnoha případech snižuje nebo dokonce mizí kontakt dítěte či dětí s tím rodičem, se kterým nežijí ve společné domácnosti. Zároveň se rozvolňují nebo zcela ustávají vztahy bývalých snach a zeťů s ex-tchány a ex-tchýněmi. To se pak samozřejmě týká také vnoučat, která se po rozpadu manželství svých rodičů nezcítila emocionálně a prostorově vzdalují od těch prarodičů, kteří jsou rodiči jejich tzv. odcházejícího rodiče. Až tato vnoučata dospějí, kontakty s prarodiči již nejsou tak časté, vřelé a intenzivní, aby mohly vyústit v pomoc a podporu ve stáří.

Pokud hovoříme o sociálním státu, pak se logicky nabízí otázka, zda tedy existují i státy nesociální nebo – pokud tuto problematiku poněkud zlehčíme – dokonce státy asociální. Samozřejmě se můžeme setkat se společnostmi, kde stát neovlivňuje situaci jednotlivých rodin prostřednictvím sociálních dávek v takové míře, v jaké se tak děje v současné Evropě. Na objektivní posouzení vlivu těchto modelů státu by bylo zapotřebí vypracovat rozsáhlou komparativní studii. Dále se pak můžeme setkat se státy, které realizují přímo sociální inženýrství, přičemž jako typický příklad nám může sloužit Čína s její rodinnou a populační politikou.

Další otázka, kterou v této souvislosti můžeme položit, zní: Které současné vývojové aspekty v oblasti rodiny máme přičítat přímo vlivu sociálního státu a které jsou důsledkem obecného vývoje ve stádiu, do kterého dospěly nejvyspělejší společnosti? Lze tedy vznést otázku, zda namísto sociálního státu situaci rodin neovlivňují spíše primárně a zásadně hmotné, materiální či ekonomické podmínky, ve kterých rodiny žijí, a sekundárně pak podmínky kulturní a sociální. K tomuto vysvětlení se kloní i autorka této práce.

5.3 VZTAH SPOLEČNOSTI K RODINĚ A RODINNÝM HODNOTÁM

Význam dětí pro rodiče – pokud ovšem lze vůbec uvažovat tímto způsobem, význam dětí totiž spočívá především v zachování a pokračování lidského rodu, k jejich plození a výchově jsme jakožto součást biosféry vedeni instinkty, byť sociálně regulovanými

a filosoficky i vědecky reflektovanými – význam dětí pro rodiče tedy podle autorů Národní zprávy o rodině se posunul do roviny emocionální, což nastalo v důsledku výrazného poklesu přímé materiální nezbytnosti přítomnosti dětí v rodině ve vyspělých zemích. To je nutné považovat za výrazně pozitivní vývojový aspekt.

Avšak tento posun zároveň umožnil nahrazování dětí některými substituty, které bezdětnému manželskému nebo partnerskému páru splňují potřebu jejich emocionálního uspokojení. Ovšem není snad zapotřebí zdůrazňovat, že žádný z tzv. domácích mazlíčků nemůže být pro osobnost dospělého člověka plnohodnotnou náhradou dítěte. Nelze hovořit o plném rozvinutí potenciálu lidství u člověka, který se nemohl nebo nechtěl podílet na výchově svých dětí.

Přes nezměněný strukturální význam rodin s dětmi pro fungování společnosti nebyl přesun hmotného významu dětí ze sféry přímého hmotného zajištění do sféry nepřímého zabezpečení generace v důchodovém věku kompenzován změnou přístupu společnosti a státu k rodinám. Tvorba lidského kapitálu a plnění dalších funkcí rodiny nejsou materiálně a finančně oceněny, což výrazně znevýhodňuje rodiny s dětmi vůči ostatnímu obyvatelstvu. V této souvislosti ovšem vyvstává konkrétní otázka, jakým způsobem má společnost rodinám tuto nevýhodu kompenzovat.

Autoři Národní zprávy o rodině sice konstatují, že „... *vzrůstající důraz na roli jedince ve společnosti vedl současně k poklesu hodnoty přikládané rodině jako přirozenému základnímu článku sociálního celku.*“¹³⁸ Nicméně na jiném místě této práce upozorňujeme na výsledky empirických výzkumů, které dosvědčují, že pro občany České republiky představují rodinné hodnoty stále samotný vrchol hierarchie hodnot. S podobnými konstatováními, jako bylo to výše citované, se proto musí zacházet velmi opatrně.

Co se týče postoje společnosti k socializační funkci rodiny, je možné upozornit na zajímavý paradox. Je obecně uznáváno, že výchova dětí má nesporně celospolečenský význam. Ovšem zároveň tak je početí, narození a výchova dětí obecně vnímána jako důsledek svobodného rozhodnutí konkrétních rodičů a nikoli jako činnost prospěšná pro všechny. Rozhodnutí mít nebo nemít děti a s tím související rozhodnutí o jejich počtu je považováno za ryze soukromou věc rodičů. Společnost ji proto žádným způsobem neovlivňuje ani nepreferuje.

Za situace, kdy z důchodového systému státu čerpají i bezdětní lidé, kteří jsou někdy pejorativně označováni jako tzv. černí pasažéři tohoto systému, může být výše uvedené

¹³⁸ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 11.

chápano jako určitá nespravedlivost vůči rodinám s dětmi. Na druhou stranu je ovšem možné namítnout, že ani tolik nezáleží na samotném počtu dětí, nýbrž – pokud lze použít tohoto výrazu – na jejich kvalitě. Nevzdělaný a asociální potomek chronicky nezaměstnaných rodičů totiž pro společnost nepředstavuje kdovíjak velký přínos a navíc se stává přítěží sociálního systému mnohem dříve, než dosáhne důchodového věku.¹³⁹

V této se lze setkat s názory, že se jeví jako zcela přirozené a navíc také materiálně výrazně výhodnější náhradní formy života bez dětí. Toto chápání situace je však zjednodušující a ve svých důsledcích také krátkozraké. Je však nepochybné, že v okamžiku, kdy je v určité společnosti veškeré jednání vztaženo k jednotlivci a nikoli k rodině, tedy když je rodina chápána jako skupina potenciálně nezávislých jednotlivců, dochází tím zároveň k její diskriminaci jako jedné formy života před ostatními.

Zmíněná společenská diskriminace rodin s dětmi přitom spočívá především v chybějící kompenzaci ekonomické zranitelnosti těchto rodin, která vyplývá z jednoznačného faktu mnohem vyšších finančních nákladů. Pokud hovoříme o kompenzaci, je vhodné navrhnout, že ta nemusí mít pouze podobu nějakých sociálních dávek, nýbrž např. podobu sníženého zdanění či exkluzivní nabídky výhodnějších finančních produktů. Takové řešení by přitom pravděpodobně bylo adresnější, flexibilnější, z hlediska státního rozpočtu méně zatěžující a snad i spravedlivější než tradičně chápaný systém sociálních dávek.

Autorský kolektiv Národní zprávy o rodině k výše uvedenému dodává, že „... *společenská indiference vůči faktu, zda jedinec vychovává či nevychovává děti spolu se vzrůstajícími náklady na dítě a dalšími faktory (snaha výrazně zvýšit životní úroveň rodiny, emancipace a růst vzdělání a kvalifikace žen) vede často k nutnosti zaměstnání obou rodičů.*“¹⁴⁰ Fakt nutnosti zaměstnání obou rodičů však nemusíme chápat pouze negativně. Pro dítě je jistě žádoucí, když má od dětství příklad obou pracujících rodičů.

Na tomto místě bude zajímavé konfrontovat výše uvedené tvrzení autorů Národní zprávy o rodině s výsledky výzkumů veřejného mínění, zaměřených na zmapování situace v oblasti životních hodnot české společnosti. Bude nás zajímat význam, který občané České republiky přikládají rodinným hodnotám, a jeho srovnání s významem, který přikládají dalším hodnotám.

¹³⁹ Je zřejmé, že výrazy jako „přítěž sociálního systému“ nebo „přínos pro společnost“ nejsou ve vztahu k lidským bytostem příliš vhodné, nicméně byly použity pro plastičtější dokreslení situace, kdy ne všichni lidé do sociálního systému přispívají tak, jak by mohli, přičemž z něj čerpají více, než kolik si zasloužili, nebo více, než někteří potřebnější.

¹⁴⁰ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 11.

V roce 2008 Centrum pro výzkum veřejného mínění publikovalo výsledky svého empirického výzkumu, podle kterých nejdůležitějšími hodnotami pro občany České republiky jsou spokojená rodina, užívání si života a přátelství. Naopak jako nejméně důležitá se ukázala politika společně s náboženstvím. Autor tohoto výzkumu Jan Červenka upřesňuje, že zhruba pro 80 % respondentů je velmi důležité žít v dobré a spokojené rodině.

Další významné hodnoty v pořadí byly v uvedeném roce obvykle spojené s osobním zázemím respondentů. Jednalo se o takové hodnoty, jako jsou přátelé, pomáhat přátelům či vůbec mít přátele, se kterými si člověk rozumí. Další hodnoty pak byly spojené s pracovním životem. V této souvislosti bylo za nejdůležitější hodnoty považováno to, aby měl člověk zajímavou práci, aby pracoval v kolektivu sympatických lidí a konečně aby měl práci, která má smysl. Za důležitou hodnotu také bylo považováno mít vůbec nějakou práci, tedy nebýt závislý na sociálních dávkách či podpoře.

Dále lze dodat, že poměrně vysoko se v hodnotovém žebříčku občanů České republiky umístila také touha žít ve zdravém a hezkém prostředí a starat se o své zdraví. Teprve na jedenáctém místě se pak objevila hodnota „vydělat si hodně peněz“, kterou za velmi důležitou označilo 47 % respondent.

Jednou z položek zařazených do výzkumu byla „mít se dobře a užívat si“. Zmíněný Jan Červenka uvedl: *„Tahle možnost a některé další, jako třeba mít čas na svoje zájmy, koníčky, vést rušný, zajímavý, vzrušující život. To jsou hodnoty, které reprezentují ... hedonistický přístup k životu, užívat dne. U těchto hodnot se také objevuje zajímavý vývoj. Jejich důležitost v rámci vyjádření lidí stoupá ... tuhle hodnotu považuje za důležitou 32 % a za spíše důležitou 52 % lidí.“*¹⁴¹

S určitým zjednodušením lze konstatovat, že realizace uvedených hodnot se nemusí slučovat se spořádaným rodinným životem a výchovou dětí, která od rodičů vyžaduje mnohá sebezapření a do jisté míry také sebeobětování. Zjištěný nárůst těchto hodnot v populaci pravděpodobně může souviset s aktuální výraznější tendencí odkládání sňatku a založení rodiny, která je patrná v populační skupině dvacetiletých až třicetiletých.

¹⁴¹ Citováno podle: KUCHYŇOVÁ, Zdeňka. *Za nejdůležitější hodnotu Češi považují spokojenou rodinu.* [online]. Český rozhlas. 12. 06. 2008. [cit. 2012-02-10]. Dostupné z: <http://www.radio.cz/cz/rubrika/udalosti/za-nejdulezitejsi-hodnotu-cesi-povazuji-spokojenou-rodinu>

Obecně však podle Centra pro výzkum veřejného mínění platí, že hodnoty, kterým občané České republiky dávají přednost, se příliš výrazně nezměnily od 90. let 20. Století, což ukazuje na jejich setrvalost a zakotvenost.¹⁴²

Ke konci roku 2011 byly publikovány souhrnné výsledky na základě všech dosavadních analýz a průzkumů veřejného mínění, a to jak od Centra pro výzkum veřejného mínění, tak od Sociologického ústavu a Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí.

Obecně lze konstatovat, že pro většinu Čechů rodina představuje tu nejvyšší životní hodnotu, což platí samozřejmě i pro děti, které si podle respondentů výzkumů pořizujeme pro pocit radosti a štěstí ze života. Z tohoto pohledu je zřejmé, že v České republice o nějaké nespécifikované krizi rodiny nebo o krizi rodinných hodnot nelze v žádném případě mluvit. Často používaný pojem „krize rodiny“ proto skutečně musíme považovat spíše za mediální klišé, přičemž samozřejmě nelze bagatelizovat jednotlivé problémy a negativní jevy, které jsou se situací rodin s dětmi a s jejich postavením ve společnosti spjaty.

Dokonce ani mladí lidé v České republice, kteří podle autorů výzkumu stále častěji žijí ve volném partnerském svazku,¹⁴³ nepovažují formálním způsobem uzavřené manželství za nějaký přežitek. Pouze 20 % párů žijících bez oficiálního manželského svazku v rámci výzkumu prohlásilo, že by nikdy do manželství nevstoupilo. Třetina z nich je navíc podle svého vyjádření ochotna tento svůj postoj za jistých okolností přehodnotit.

Ani tento výsledek tedy nelze považovat za důkaz úpadku rodinných hodnot v České republice. Lze pouze usuzovat na klesající význam přikládání tradici oficiálního uzavření sňatku před úřady či církví. Ovšem skandinávských hodnot v této oblasti Česká republika doposud ještě nedosahuje. Tento jev je zajímavý, přičemž jeho příčiny doposud nejsou uspokojivě vysvětleny.

Můžeme snad spekulovat o klesajícím významu oficiálních společenských rituálů pro určitou část populace? Lze uvažovat o historickém střídání uvolněnějších a rigidnějších epoch? Tyto otázky již přesahují rámec práce a jejich zodpovězení by si vyžádalo komplexní odborný výzkum.

K výše uvedeným výzkumům ještě dodáme, že naprostá většina 90 % žen v české republice si přeje mít alespoň jedno dítě, ovšem jako ideální stav považují dvě děti v rodině.

¹⁴² Převzato z: KUCHYŇOVÁ, Zdeňka. *Za nejdůležitější hodnotu Češi považují spokojenou rodinu*. [online]. Český rozhlas. 12. 06. 2008. [cit. 2012-02-10]. Dostupné z: <http://www.radio.cz/cz/rubrika/udalosti/za-nejdulezitejsi-hodnotu-cesi-povazuji-spokojenou-rodinu>

¹⁴³ Ovšem přesnější by bylo použít výrazu, že „žijí v nesezdaném svazku“. Výraz „volný svazek“ totiž vytváří představu promiskuity či sexuální volnosti, což vůbec nemusí odpovídat skutečnosti.

Pouze asi 8 % žen děti programově nechce. Život v manželství pak považuje za ideální i po uzavření manželství 74 % českých párů.

Socioložka Martina Hronová k tomu dodává: „*Je to cíl, který ovšem ne každému vyjde – příčin je přitom celá řada ... Rozhodující je, že je to životní postoj, který ukazuje, že lidé mají určité stabilní životní hodnoty, které jsou občas pod náporom životní reality a konkrétní situace ničeny, ale přesto dál zůstávají a tvoří i v další generaci životní ideál.*“¹⁴⁴ I toto konstatování podporuje naši tezi, že o žádné krizi rodiny nelze hovořit.

S určitým zobecněním lze konstatovat, že socializace dětí, která představuje jednu ze základních funkcí rodin, je zároveň specifickou službou, kterou rodiny poskytují celé společnosti a ze které mají užitek i bezdětní členové společnosti. Pokud je socializace dětí úspěšná, což ve většině případů skutečně je, stanou se z nich plnohodnotní členové společnosti, kteří přispívají k celkovému růstu jejího bohatství a k jejímu rozvoji.

Podle Josefa Langmaiera a Dany Krejčířové socializace dítěte v rámci rodiny zahrnuje především tyto aspekty:¹⁴⁵

- Vývoj sociální reaktivity: jedná se o vývoj bohatě diferencovaných emočních vztahů k lidem v bližším i vzdálenějším sociálním okolí. Jako příklad úplného selhání vývojového postupu zmínění autoři uvádějí autistické děti. Je však nutné upozornit, že toto „selhání“ není selháním rodičů;
- Vývoj sociálních kontrol a hodnotových orientací: jedná se především o vývoj norem, které si děti postupně vytvářejí na základě příkazů a zákazů od rodičů. Dítě tyto normy přijímá za své a ty pak usměrňují jeho individuální chování do mezí určených společností tak, aby společnost byla chráněna. Velkou roli v tomto ohledu však hrají i cíle určitého jedince a volní úsilí vyvinuté k jejich dosažení. Jako nejčastější příklad selhání vývoje sociálních kontrol lze uvést mladistvé delikventy. Langmaier a Krejčířová zmiňují také jedince s asociální poruchou osobnosti;
- Osvojení sociálních rolí: jedná se o přijímání takových vzorců chování a postojů, které jsou od jedince očekávány společností, a to vzhledem k jeho věku, pohlaví, společenskému postavení atd. Jedná se o celek navzájem souvisejících činností určených postavením ve skupině.

¹⁴⁴ Citováno podle: VAVROŇ, Jiří. *Češi chtějí manželství na celý život, každé druhé však končí rozvodem*. [online]. Novinky.cz. 27. 12. 2011. [cit. 2012-02-10]. Dostupné z: <http://www.novinky.cz/domaci/254518-cesi-chteji-manzelstvi-na-cely-zivot-kazde-druhe-vsak-konci-rozvodem.html>.

¹⁴⁵ LANGMAIER, Josef. KREJČÍŘOVÁ, Pavla. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada, 1998, s. 89 – 90. ISBN 80-7169-195-X.

Autoři Národní zprávy o rodině uznávají zásadní význam rodiny v oblasti socializační funkce a zároveň upozorňují, že tato funkce rodiny v podstatě není z celospolečenského hlediska nijak zohledňována. K výše uvedenému proto dodávají, že „... *společenská indifference vůči faktu, zda jedinec vychovává či nevychovává děti spolu se vzrůstajícími náklady na dítě a dalšími faktory (snaha výrazně zvýšit životní úroveň rodiny, emancipace a růst vzdělání a kvalifikace žen) vede často k nutnosti zaměstnání obou rodičů.*“¹⁴⁶

Také vnitrorodinné vztahy mezi oběma partnery, mezi nimi a jejich dětmi, mezi dětmi a prarodiči a také vztahy v rámci tzv. širší rodiny se celkově mění pod vlivem kulturních, sociálních a ekonomických podmínek. Ve vyspělých státech západní Evropy k tomu musíme připočítat také postupné pronikání specifického vlivu jiných kultur a zvyklostí, ke kterému dochází vlivem relativně intenzivních migračních procesů.

České společnosti se tento vývoj týká zatím jen v omezené míře a dochází k němu až během posledních zhruba pěti let. Na území České republiky totiž momentálně žije pouze asi půl milionu cizinců, což představuje zhruba 5 % obyvatelstva.¹⁴⁷ Vývojové změny však nastávají a často mají skokový charakter. Tak např. z historického hlediska se velkou rychlostí mění vnitřní uspořádání rodiny. V průběhu pouhých několika generací dochází v důsledku zrychleného společenského vývoje k výrazné změně vnitrorodinných vztahů, které se předtím v průběhu dlouhých generací měnily jen málo.

Především musíme zmínit vztah mezi muži a ženami, který je v současné době nejrovnoprávnější, jaký kdy existoval během zaznamenané historie lidstva. K této situaci došlo nepochybně vlivem pokračující modernizace společnosti a zároveň vlivem specifického vývoje západní či euroamerické civilizace s jejím důrazem na humanitu, demokracii a individuální lidská práva.

Ženy jsou nesrovnatelně rovnoprávnější než ještě třeba před pouhými sto lety, a to jak z hlediska sociálního, tak i ekonomického, politického a kulturního. Tato situace byla konkrétně umožněna vyšším vzděláním žen, obecným rozvojem občanské společnosti, přičemž jistou roli v tomto ohledu hrál i sociální stát. Ženy se tak vůči mužům staly do značné míry nezávislé z ekonomického hlediska i z hlediska plnění rodičovských rolí.¹⁴⁸

¹⁴⁶ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 11.

¹⁴⁷ Český statistický úřad, 2011

¹⁴⁸ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 50.

I když hovořit o nezávislosti v souvislosti s rodičovskou rolí není zcela nešťastnější, protože pro dítě tato případná nezávislost představuje značný handicap vzhledem k tomu, že k jeho optimálnímu vývoji jsou nezbytně zapotřebí oba členové rodičovského páru.

Ulrich Beck však upozorňuje, že i v rámci těch nejvyspělejších západních společností, ve kterých je dlouhodobě této problematice věnována patřičná pozornost, má rovnoprávnost mužů a žen doposud jisté limity a stále ještě nelze hovořit o ideálním stavu. Podle Ulricha Becka je příčinou této situace především skutečnost, kdy po rozvodech děti obvykle – ať již z jakéhokoli důvodu – zůstávají se svou matkou. Ta pak tedy nese nejen vyšší náklady, finanční i časové, na jejich výchovu, ale zároveň má obtížnější pozici v zaměstnání či obecně na trhu práce. Tyto faktory pak reálně limitují oficiálně proklamovanou společenskou rovnoprávnost mezi oběma pohlavími.¹⁴⁹

Z odborného hlediska se v této souvislosti hovoří o problematice tzv. feminizace chudoby. Petr Mareš upozorňuje, že i v nejvyspělejších společnostech – tu českou nevyjímaje – potenciální chudoba nejvíce ohrožuje neúplné rodiny, které jsou obvykle složené z rozvedené nebo opuštěné matky a jejích dětí.¹⁵⁰ I když totiž soud v případě rozvodu rozhodne o určité výši placení výživného ze strany otce dětí, jeho nepřítomnost v rodině a absence při finančním plánování a vůbec řešení jednotlivých finančních otázek představuje výrazně negativní faktor, který placení výživného nemůže vynahradit.

Avšak je nepochybné, že zvýšené riziko chudoby pro rodiny ve vyspělých společnostech nepředstavuje pouze rozvod, nýbrž již dokonce samotný fakt vyššího počtu dětí. Rodiny s dětmi totiž potřebují více zdrojů než rodiny bez dětí. Miloš Filip v této souvislosti uvažuje: „*S dětmi je spojena nejen radost, ale také finanční odpovědnost – z tohoto pohledu je příznivé, že nižší počet dětí umožňuje rodinám nabídnout jim finanční komfort, financovat jejich koníčky a vzdělání na kvalitnějších univerzitách doma i v zahraničí.*“¹⁵¹

Každé další dítě v rodině ve vyspělých nebo progresivně se rozvíjejících společnostech tak zvyšuje riziko poklesu životní úrovně této rodiny. Kvalitativní předěl zásadního významu pak podle Petra Mareše představuje třetí dítě.¹⁵² Rodiny či domácnosti se třemi a více dětmi disponují mnohem menším finančním příjmem na osobu, což platí

¹⁴⁹ Viz BECK, Ulrich. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-32-6.

¹⁵⁰ MAREŠ, Petr. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999, s. 51. ISBN 80-85850-61-3.

¹⁵¹ FILIP, Miloš. *Osobní a rodinné bohatství. Kam s penězi*. Praha: C. H. Beck, 2006, s. 244. ISBN 80-7169-416-3.

¹⁵² MAREŠ, Petr. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999, s. 52. ISBN 80-85850-61-3.

i v případě, kdy živitel rodiny disponuje nadprůměrným příjmem. Více dětí v rodině také předpokládá, že jejich matka stráví více času na mateřské dovolené, která rovněž znamená určitý výpadek příjmů. Děti pak dále obecně znamenají určitou a v některých případech i výraznou bariéru pro uplatnění žen na trhu práce a v zaměstnání.

Jak již bylo naznačeno, tato tendence se netýká pouze vyspělých zemí, nýbrž i zemí rozvíjejících se. V současné době jsme v podstatě na celém světě – s výjimkou některých regionů subsaharské Afriky – svědky poklesu plodnosti i porodnosti. Tento pokles jde ruku v ruce především s takovými faktory, jako je rostoucí úroveň vzdělání a zaměstnanosti žen. Jak je však patrné z předchozího textu, významnou roli sehraává i faktor relativní chudoby v rámci vyspělých a rozvíjejících se společností. Lze shrnout, že se jedná o jeden z charakteristických průvodních jevů třetí fáze demografického přechodu.

Další z významných změn, u které lze usuzovat na civilizační rozměr, je změna ve vztahu rodičů a dětí v rámci rodiny. Zásadní význam má v této souvislosti akceptování autonomie osobnosti dítěte, což ještě během první poloviny 19. století nebylo v evropském prostředí nijak obvyklé.¹⁵³ Tento vývoj s sebou přinesl zásadní změnu paradigmatu výchovy, v jejímž rámci se přesunulo těžiště socializace z oblasti adaptace na stávající sociální řád určité společnosti do oblasti rozvoje individuálních schopností nutných k individuálnímu úspěchu v měnící se společnosti.

Dítě tedy již není svými rodiči připravováno na život ve společnosti, nejlépe v rámci určité sociální třídy, nýbrž je jimi připravováno ke společenskému a ekonomickému úspěchu v nezávislém životě. Lze tedy zobecnit, že cílem socializace není pouze adaptovaný jedinec, nýbrž jedinec úspěšný. Tento posun v obsahu socializace byl objektivně umožněn stále větší horizontální propustností mezi jednotlivými sociálními třídami.¹⁵⁴

Autorský kolektiv Národní zprávy o rodině obě výše stručně naznačené změny shrnuje těmito slovy: „*Obě zásadní změny vztahů v rodině přinesly vedle zřejmých pozitiv i vysoké nároky a druhotně i negativní dopady. Manželství rovnoprávných partnerů poskytuje oběma stejné šance a možnosti a akcentuje kvalitu vztahu, je však náročnější na komunikaci vytváření oboustranně akceptovatelného životního stylu. Tím je takovéto manželství*

¹⁵³ Blíže viz např. LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Mladá fronta, Praha 1999. ISBN 80-204-0737-5.

¹⁵⁴ Viz např. BECK, Ulrich. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-32-6.

zranitelnější a vyžaduje osobnostní zralost partnerů. Prokazatelným následkem celkově vysokého nároku jsou častější krize nebo havárie.“¹⁵⁵

Naznačená změna paradigmatu výchovy však s sebou přinesla také vyšší nároky na výchovnou angažovanost obou rodičů. Tuto zvýšenou angažovanost si přitom vynutila především potřeba úspěšně řešit problém slučitelnosti rodinných a profesních rolí. Zvýšenou výchovnou angažovanost rodičů pak musíme považovat rozhodně za pozitivní jev. Lze totiž předpokládat navázání mnohem silnějšího emocionálního pouta mezi pečujícím rodičem a jeho dítětem či jeho dětmi.

Výše uvedené můžeme považovat za důkaz toho, že ne všechny jevy, které se týkají situace rodin ve vyspělých společnostech, musíme nutně považovat pouze za negativní. Spíše by bylo vhodnější, kdybychom k nim přistupovali jako k ambivalentním faktorům, které přirozeně přináší ekonomický, sociální a kulturní vývoj vyspělých společností.

Téma rodičovské lásky v historické perspektivě a obtíží spojených s jejím výzkumem již bylo v rámci této práce naznačeno. Na tomto místě lze v souvislosti s konstatovanou vyšší angažovaností rodičů, a tudíž i otců, ve výchově dětí a z toho vyplývajícími potenciálně intenzivnějšími emocionálními vztahy v rodinách, připomenout, že v období tradiční společnosti nebyly vztahy mezi otci a dětmi patrně tak vřelé, jako je tomu ve většině rodin v současnosti. Mnohé v tomto směru naznačuje např. Jarmila Glazarová.¹⁵⁶

Ovšem na současné děti ze socializačního hlediska nepůsobí pouze rodina. Jako tzv. konkurenční vlivy, kterým musí rodičovské působení čelit, lze jmenovat především vlivy mediální a vlivy vrstevnických skupin.

Autorský kolektiv Národní zprávy o rodině upřesňuje: „*Nezanedbatelný vliv mají i vysoké finanční náklady na výchovu, která je zaměřena na všestranný rozvoj dítěte. Zvláště pro vysoce vzdělané rodiče představuje dilema investic do vlastní nebo budoucí dětské kariéry velký rozpor, je nutné uvažovat v pojmech „hodnota ušlých příležitostí“.* Výsledkem je menší počet dětí v rodinách nebo dokonce dobrovolná bezdětnost.“¹⁵⁷

¹⁵⁵ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 51.

¹⁵⁶ GLAZAROVÁ, Jarmila. *Chudá přadlena*. Praha: Vyšehrad, 1974.

¹⁵⁷ BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2004, s. 52.

6 MOŽNOSTI OVLIVNĚNÍ MORÁLNÍHO VÝVOJE ZE STRANY ŠKOLY

Jan Amos Komenský je autorem výroku, že učit lze i slovy, avšak vychovávat je možné pouze příkladem.

V rámci této podkapitoly se pokusíme vyslovit k otázce možností pedagogického ovlivňování dospívajících generací v otázce přenosu a implementace hodnot souvisejících s rodinou. V roce 2005 proběhl výzkum hodnotové orientace mládeže se zaměřením na vliv rodiny a religiozity rodiny na hodnoty a postoje adolescentů v České republice. Pořadí hodnot mládeže v České republice v hodnotovém žebříčku autorky výzkumu shrnují v následujícím sestupném pořadí:¹⁵⁸

1. zdraví;
2. přátelství;
3. rodina;
4. láska a partnerství;
5. vzdělání;
6. být užitečný druhým;
7. úspěšnost ve škole;
8. volnočasové aktivity;
9. peníze, majetek;
10. dobře vypadat;
11. náboženství.

Petr Sak a Karolína Saková ve své práci shrnuli a analyzovali výsledky empirických šetření z let 1993, 1997, 2000 a 2002, která byla realizována za použití stejné metodiky.¹⁵⁹ Tyto výzkumy byly zaměřené na zjištění aspektů hodnotové orientace mladistvých a mladých dospělých ve věku 15 až 30 let.

Nejdříve se zaměříme na výzkum z roku 2002. Nejvyšší hodnota byla tehdy respondenty uvedené věkové skupiny připisována zdraví. Zmínění autoři však upozorňují: *„Na této hodnotě lze ilustrovat, že samotná hodnota neurčuje kauzálně chování jedince.*

¹⁵⁸ PREISSOVÁ-KREJČÍ, Andrea. ČADOVÁ, Lenka. *Hodnocení morálky, životních cílů a postojů u vybraného okruhu dospívající mládeže v Olomouckém a Zlínském kraji – zpráva z realizace rozvojového projektu.* EPedagogium. I/2006, s. 57 – 70. ISSN 1213-7758.

¹⁵⁹ SAK, Petr. SAKOVÁ, Karolína. *Mládež na křižovatce. Sociologická analýza postavení mládeže ve společnosti a její úlohy v procesech evropeizace a informatizace,* Praha: Svoboda Servis 2004, s. 10. ISBN 80-86320-33-2.

*Navzdory prvnímu místu na žebříčku hodnot roste u mládeže závislost na drogách, alkoholismus a nikotinismus.*¹⁶⁰

Uvedený citát je nutné zásadním způsobem zdůraznit. Naznačuje totiž mnohé obtíže spojené s pokusem o objektivní analýzu problematiky hodnotové orientace ve společnosti. Petr Sak a Karolína Saková ukazují, že mladiství a mladí dospělí na jednu stranu něco deklarují jako velmi významnou hodnotu, avšak současně na druhou stranu se značná část uvedené věkové skupiny chová ve zřejmém rozporu s deklarovanou hodnotou.

Z uvedeného rozporu lze vyvodit několik spekulativních závěrů. Zaprvé: Společně s Robertem Wrightem, který k problematice hodnot přistupuje z hlediska kulturní antropologie a evoluční psychologie, se můžeme domnívat, že lidské společnosti přikládají vysokou cenu těm hodnotám, kterých je relativní nedostatek.¹⁶¹ Robert Wright samozřejmě upozorňuje, že toto vysvětlení nemusí mít absolutní platnost, nicméně zdůrazňuje, že i takový aspekt kulturního a sociálního vývoje, jako jsou hodnoty a hodnotové žebříčky, může podléhat inflačním tlakům.

Druhý závěr se týká pedagogické praxe. Jak ještě upřesníme níže, hodnoty uznávané mladistvými a mladými dospělými z výzkumů analyzovaných Sakem a Sakovou, jsou veskrze pozitivní, tzv. prosociální a dokonce i altruistické. Problém se tedy nenachází – respektive v uvedených letech se nenacházel – v oblasti stanovení hodnot, nýbrž v oblasti uvádění těchto hodnot v život, v jejich realizaci v rámci každodenního života.

Pedagogové by proto nemuseli tolik naříkat nad zvrácenými hodnotovými žebříčky dospívajících – protože ty takové nejsou – a tudíž by se ani nemuseli tolik snažit svým žákům a studentům správné hodnoty vštěpovat, protože oni si je uvědomují.¹⁶² V této souvislosti vyvstává zcela zásadní otázka, která pravděpodobně zůstane nezodpovězena, a to, nakolik mohou školy, školský systém či úsilí jednotlivých pedagogů vůbec přimět dospívající k tomu, aby přešli od pouhého deklarování určitých hodnot k jejich skutečnému prožívání v rámci každodenního života.

¹⁶⁰ SAK, Petr. SAKOVÁ, Karolína. *Mládež na křižovatce. Sociologická analýza postavení mládeže ve společnosti a její úlohy v procesech evropeizace a informatizace*, Praha: Svoboda Servis 2004, s. 10. ISBN 80-86320-33-2.

¹⁶¹ Viz. WRIGHT, Robert. *Morální zvíře: proč jsme to, co jsme*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 978-80-710-66-125.

¹⁶² Autorka práce z vlastní zkušenosti ví, že mnozí pedagogové skutečně „naříkají nad (údajně) zvrácenými hodnotovými žebříčky dospívajících a snaží se svým žákům a studentům ty podle jejich názoru správné hodnoty vštěpovat“. Ovšem to, do jaké míry je tento jev mezi pedagogy českých základních a středních škol statisticky rozšířen, autorka nemůže posoudit. To by musel rozhodnout empirický výzkum na reprezentativním vzorku respondentů.

Aniž bychom chtěli tuto problematiku ironizovat nebo se nepříjemně dotknout nenapravitelných pedagogických optimistů, musíme na základě reflexe historické zkušenosti jednotlivých lidských společností upozornit, že výše naznačený úkol v podobě motivace lidí k mravnějšímu životu se opakovaně nedařil celé řadě významných proroků, kteří byli dozajista nadáni nesrovnatelně větším charismatem než řadová česká pedagožka nebo třídní učitel. Dále v této souvislosti lze pochybovat, že vůbec kdy byl realizován nějaký výzkum, který by se snažil objektivně zachytit míru úspěšnosti školského systému v oblasti předávání hodnot a jejich implementace v životě. K této problematice se však ještě podrobněji vyslovíme v závěru podkapitoly.

Vraťme se však k hodnotovému žebříčku příslušníků věkové skupiny 15 až 30 let, jak jej rekonstruovali Petr Sak a Karolína Saková. Druhé místo v něm zaujímala láska. Ta přitom představuje hodnotu, která má velmi těsný vztah k hodnotové problematice. Oba autoři při této příležitosti uvádějí: *„Prostřednictvím lásky lidé překonávají svůj egoismus, učí se žít s druhými a vzájemně se obohacovat. Vysokou hodnotou bývá často pro lidi to, čeho se jim nepodařilo dosáhnout, po čem touží. Je tak otázkou, zda vysoká hodnota lásky vypovídá o tom, že tato láska je mládeži pozitivně prožívána, nebo naopak je její vysoký význam spojen s její absencí. Od první poloviny devadesátých let (20. stol. – pozn. aut.) význam lásky v hodnotovém žebříčku mládeže stoupl.“*¹⁶³

V citátu obsažená myšlenka o vztahu hodnoty lásky k jejímu „výskytu“ ve společnosti koresponduje s výše uvedeným názorem Roberta Wrighta. Zároveň naznačuje meze pedagogického působení. Mohou pedagogové skutečně dosáhnout toho, že mezi mladými lidmi bude více lásky, že např. ubude nešťastných lásek, že se budou méně rozcházet, aby vzápětí navazovali vztahy nové?

Na třetím místě se v analyzovaném žebříčku umístila hodnota „mír a život bez válek“, přičemž frekvence této hodnoty v průběhu 90. let 20. století nejdříve klesala, zatímco po začátku 21. století začala opět narůstat. Lze se tudíž domnívat, že frekvence této hodnoty ve sledované věkové skupině úzce souvisela s mezinárodním vývojem a byla přímo úměrná míře napětí ve světě a mezinárodní bezpečnosti, což by opět potvrzovalo shora uvedenou myšlenku Roberta Wrighta o vztahu hodnoty k míře jejích reálných projevů ve společnosti.

Pokud bychom mohli podobný způsob vyzdvihování či uznávání identifikovat také u jiných hodnot ve společnosti, pak je zřejmé, že máme co do činění s komplexními

¹⁶³ SAK, Petr. SAKOVÁ, Karolína. *Mládež na křižovatce. Sociologická analýza postavení mládeže ve společnosti a její úlohy v procesech evropeizace a informatizace*, Praha: Svoboda Servis 2004, s. 10. ISBN 80-86320-33-2.

kulturními mechanismy, které působí v rámci celých společností a reagují na objektivní vývojové trendy a aspekty. Tváří v tvář těmto mechanismům se pak individuální úsilí jednotlivých pedagogů, z nichž někteří jsou a jiní zase nejsou motivováni ke své práci, jeví jako pouze nahodilé.

Na dalších místech se pak nacházela hodnota „životní partner“. Zatímco láska je hodnota spojená především s věkovou skupinou 15 až 18 let, hodnota „životní partner“ náleží spíše k věku 19 až 23 let. Ve věkové skupině 24 až 30 let pak na ni navazuje výrazně preferovaná životní hodnota „rodina a děti“. Celkově tedy Petr Sak a Karolína Saková zjistili, že význam hodnoty rodiny je spojen s životní fází, tudíž ve starších věkových skupinách hodnota rodiny vzrůstá.

Láska, rodina a životní partner pak společně představují takové hodnoty, které mají velmi vysoký index. V rámci české společnosti tedy v uvedeném období stále měla značný význam taková životní dráha, která je spojená s rodinou a dětmi, přestože již tehdy docházelo k odkládání uzavírání sňatků, což však velmi úzce souviselo s otevíráním nových možností české postkomunistické společnosti a s jejím přibližováním standardům vyspělých západních společností. Tato zjištění také zpochybňují relevantnost konceptu tzv. krize rodiny a demaskují jej jako specifické mediální klišé.

Petr Sak a Karolína Saková vývoj preferencí hodnot v letech 1993 až 2002 shrnují těmito slovy: „*V posledních letech se valorizovaly hodnoty, které předtím poklesly. Na předních místech hodnotového žebříčku je láska, partner, rodina a děti. Přesto se rodí děti stále méně a klesá počet uzavíraných manželství. Je možné, že valorizace těchto hodnot je reakcí „systému“ na demografický vývoj. Láska, partner, rodina a děti jsou „úzkoprofilové“ a na základě tržních mechanismů jejich hodnota stoupá.*“¹⁶⁴

Tato slova korespondují s výše vyslovenou tezí, že máme co do činění se skutečně komplexními kulturními mechanismy, které působí v rámci celých společností, přičemž se nacházejí v těsné interakci s objektivními vývojovými trendy v oblasti ekonomiky i politiky. Tváří v tvář těmto mechanismům se pak individuální úsilí jednotlivých pedagogů, jeví jako pouze nahodilé.

Znovu na tomto místě musíme zopakovat tvrzení Iva Možného a Ladislava Rabušice, že „... otevření hranic do Evropy a návrat mezi tržní společnosti s sebou přinesl také

¹⁶⁴ SAK, Petr. SAKOVÁ, Karolína. *Mládež na křižovatce. Sociologická analýza postavení mládeže ve společnosti a její úlohy v procesech evropeizace a informatizace*, Praha: Svoboda Servis 2004, s. 12. ISBN 80-86320-33-2.

znovupřijetí jejich kulturních vzorců.“¹⁶⁵ Individuální chování jednotlivých příslušníků společnosti je sice velmi variabilní, nicméně co se týče obecných sociálních, kulturních a ekonomických podmínek a celkového civilizačního rámce, je pravděpodobně determinováno více, než jsme si někdy ochotni připustit.

Výše zmíněný výzkum hodnotově-postojové orientace mládeže, který realizovaly autorky Andrea Preissová-Krejčí a Lenka Čadová řešil také otázku diferenciací hodnotové orientace středoškolské mládeže na základě rodinného prostředí. „*Zatímco vzdělání rodičů nehraje ve vztahu k hodnotovým orientacím jejich potomků zásadnější roli, rodinné zázemí ano. Úměrně s neúplností rodiny (život s jedním či s žádným s rodiči) klesala u respondentů důležitost nejen vzdělání a náboženství, ale také majetku, což souvisí se zostřeným porozuměním pro důležitost rodiny jako základního výchovného bodu pro kvalitní život, jehož absenci mohou těžko nahradit nějaké odlišné statky.*“¹⁶⁶

Respondenti na první tři místa zařazovali fungující rodinu, pak s velikým odstupem téměř shodně cíl mít spoustu přátel a cíl být v životě dobře finančně zajištěn. Hodnota peníze a majetek byla v pořadí z jedenácti až devátou důležitou hodnotou, deklarovanou respondenty, ale při otázce po životních cílech je dobré finanční zajištění třetí nejdůležitější věcí v životě pro tytéž respondenty. Finančnímu zabezpečení tak přikládají daleko větší význam, než deklarovali v hodnotovém žebříčku. Pomoc druhým zařadilo do první trojky mezi své životní cíle jen necelých 20 % respondentů. Avšak hodnotu být užitečný druhým považuje za důležitou až 71 % z nich.

Zajímavé jsou výsledky, které mapují preferenci životních cílů respondentů, a to podle uspořádání rodiny, ve které žijí:¹⁶⁷

- Respondenti, kteří žijí v rodinách s oběma rodiči, nejvíce ze všech deklarují jako svůj největší životní cíl mít fungující rodinu. Na druhém místě, avšak s dost velkým odstupem, by chtěli mít v životě spoustu přátel, na třetím místě by chtěli být dobře finančně zajištěni;

¹⁶⁵ VEČERNÍK, Jiří (eds.) Zpráva o vývoji české společnosti. 1989 – 1998. Praha: Academia, 1998, s. 100. ISBN 80-200-0703-2.

¹⁶⁶ PREISSOVÁ-KREJČÍ, Andrea. *Dopad krize rodiny na etická východiska výchovy a vzdělávání*. [online]. In: Aplikovaná etika v sociální práci a dalších pomáhajících profesích. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Bratislava: VŠZaSP sv. Alžbety, 2010. ISBN 978-80-89271-89-4. Prohuman. 01. 01. 2011. ISSN 1338-1415. [cit. 2012-02-22]. Dostupné z: <http://www.prohuman.sk/socialna-praca/dopad-krize-rodiny-na-eticka-vzchodiska-vychovy-a-vzdelavan%C3%AD>

¹⁶⁷ PREISSOVÁ-KREJČÍ, Andrea. *Dopad krize rodiny na etická východiska výchovy a vzdělávání*. [online]. In: Aplikovaná etika v sociální práci a dalších pomáhajících profesích. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Bratislava: VŠZaSP sv. Alžbety, 2010. ISBN 978-80-89271-89-4. Prohuman. 01. 01. 2011. ISSN 1338-1415. [cit. 2012-02-22]. Dostupné z: <http://www.prohuman.sk/socialna-praca/dopad-krize-rodiny-na-eticka-vzchodiska-vychovy-a-vzdelavan%C3%AD>

- Respondenti, kteří žijí v rodinách pouze s jedním ze svých rodičů, by chtěli v životě také mít fungující rodinu, na druhém místě by chtěli být finančně zajištěni, na třetím pak jako hodnota stojí přátelé;
- Respondenti, kteří nežijí v rodinách ani s jedním z rodičů, by chtěli opět mít fungující rodinu. Na druhém místě nastává změna oproti předchozím případům, protože respondenti by zde preferovali dělat v životě jenom to, co je baví, bez ohledu na druhé. Na třetím místě by chtěli být dobře finančně zajištěni. Zároveň nejméně respondentů z neúplných rodin chce mít v životě spoustu přátel.

V celkovém pořadí výzkumu autorkám vyšlo, že respondenti nejméně volili životní cíle „rozvinout duchovní schopnosti přes víru a meditace“ a cíl „získat v životě to, co chci, bez ohledu na druhé lidi“. V posledním ze jmenovaných případů podíl těch „egoističtějších“ stoupá s tím, jak klesá „počet rodičů“ ve společné domácnosti. Autorky shrnují, že děti z neúplných a neuspořádaných rodin mají narušené vztahy k druhým lidem a chovají se jako egoisti častěji než děti z úplných, uspořádaných rodin.

Autorky konstatují, že v centru hodnotového žebříčku adolescentů stojí autonomní individuum, pro něhož je klíčové uspokojení vlastních zájmů. Přesah k druhým lidem hraje stále menší roli, pokud jimi ovšem nejsou přátelé či blízcí. Tento proces však podle nich nelze vnímat jako tendenci k atomizaci společnosti, protože nejdůležitějším cílem mladých je založení fungující rodiny. Hmotné statky sice hrají důležitou roli, ale jejich obstarávání má smysl právě vzhledem k zajištění všech potřeb budované rodiny.

Andrea Preissová-Krejčí na závěr své přednášky apeluje: „*Výsledky naší práce varují, že je v edukačním procesu cosi nesprávného. Učitelům snad zcela chybí schopnost naslouchat a sebereflexe. Nemohu od žáka očekávat více, než mu jako učitel předám, totiž osobní účast, nasazení, snahu a zájem. Motivaci. Poctivost. Pravdomluvnost. Zodpovědnost ... Léčba, již chronicky nemocnému českému edukačnímu prostředí navrhujeme, může znít laicky, ale je míněna s vědomím závaznosti. Co chceme od druhých, to očekávejme především sami od sebe. Budeme-li pracovat se zaujetím, vědomi si vlastní zodpovědnosti a snažíce se o osobní poctivost a pravdomluvnost, dosáhneme podobného i u svých žáků. Vše ostatní je v edukačních vztazích irelevantní či podružné.*“¹⁶⁸

¹⁶⁸ PREISSOVÁ-KREJČÍ, Andrea. *Dopad krize rodiny na etická východiska výchovy a vzdělávání*. [online]. In: Aplikovaná etika v sociální práci a dalších pomáhajících profesích. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Bratislava: VŠZaSP sv. Alžbety, 2010. ISBN 978-80-89271-89-4. Prohuman. 01. 01. 2011. ISSN 1338-1415. [cit. 2012-02-22]. Dostupné z: <http://www.prohuman.sk/socialna-praca/dopad-krize-rodiny-na-eticka-vzchodiska-vychovy-a-vzdelavan%C3%AD>.

K tomu se lze ovšem poněkud pesimisticky otázat, zda česká společnost své učitele na všech stupních škol dostatečně motivuje k tomu, aby se svého poslání zhostili úspěšně a ve výše naznačeném smyslu.

Na tomto místě se musíme vrátit k výše naznačené problematice. Půjde o otázku, jak může pedagog uvést deklarované hodnoty mladých lidí v život, tedy zda existuje nějaký návod či pedagogicko-psychologický nástroj, jak přimět dospívající osobnosti realizovat to, co deklarují. Je to vůbec možné? A je vůbec možné takovou otázku zodpovědět? Touto otázkou se totiž dotýkáme samotných mezí či možností pedagogického působení.

Tak např. autorský kolektiv Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání se domnívá, že taková možnost jistě existuje, jak o tom svědčí formulace předpokládané výstupní úrovně klíčových kompetencí, a to i v oblasti občanských, morálních, hodnotových a dalších postojů. Je však otázkou, nakolik se jedná o tzv. zbožné přání, byť rozsáhle a sofistikovaně formulované, a nakolik jde o reflexi empirických výzkumů, které dokázaly, že školský systém dospívající osobnosti v tomto ohledu může reálně ovlivňovat v žádoucím smyslu.

Autorka této práce v tomto ohledu zaujímá spíše postoj „pedagogického pesimismu“, který zakládá na svých rozhovorech s pedagogy ze základních škol, ač se nejedná o jejich reprezentativní vzorek. Pedagogové se v rozhovorech obvykle shodovali v konstatování, že v oblasti postojů a hodnot mají na děti největší vliv jejich rodiny, či přesněji řečeno prostředí, ve kterém vyrůstají, zahrnuje v to i vrstevníky. Případné pedagogické úsilí o změnu těchto postojů se přitom velmi často mívá účinkem.

V této souvislosti bychom samozřejmě mohli diskutovat nejen o vlivu rodiny či vrstevníků, nýbrž také o vlivu médií a případně i dalších faktorů. Namísto toho se však pokusíme společně s Robertem Wrightem naznačit, že vlivy, které mohou přimět dospívající (a samozřejmě i dospělé) osobnosti realizovat to, co deklarují, nebo naopak opak toho, co deklarují, jsou mnohem hlubší a komplexnější, než si většina lidí připouští, a že během dosavadního lidstva obvykle souvisely s celkovou atmosférou společnosti.

Zmíněný autor ve své práci dokazuje, že „... *morálka je ... neformálním kompromisem mezi vzájemně soutěžícími oblastmi genetického zájmu jednotlivce, každá z nich se snaží vytvořit morálku podle svých vlastních potřeb a používá k tomu všechny páky, které se jí nabízejí.*“¹⁶⁹ Jako příklad můžeme uvést sexuální morálku, která úzce souvisí jak s problematikou hodnot, tak s problematikou postojů dospívajících.

¹⁶⁹ WRIGHT, Robert. *Morální zvíře: proč jsme to, co jsme*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 156. ISBN 978-80-710-66-125.

Jednu ze zásadních otázek sexuální morálky představuje problematika kontrastu nevázanosti a zdrženlivosti. Poněkud zjednodušené darwinovské vysvětlení tvrdí, že muži jsou disponováni k větší sexuální nevázanosti, ale současně přisuzují sexuálně nevázaným ženám nízké morální postavení. Nezávisle na tom pak rodiče mladých hezkých děvčat vedou své dcery ke zdrženlivosti, aby zůstaly pokud možno co nejpřitažlivějším objektem pro otcovské investice skutečně kvalitního partnera. Dívky pak tento postoj přebírají za svůj a jako nemorální odsuzují soupeřky, levně se nabízející mužům. A konečně sexuální promiskuitu ve společnosti odsuzují i vdané ženy, které ji považují za potenciální ohrožení vlastního manželství.

Robert Wright shrnuje: „*Existuje doslova genetické spiknutí s cílem označit sexuálně nevázané ženy za příčinu všeho zla. Na druhé straně je poměrně tolerováno mužské záletnictví ... Dvojí morálku posilují i manželky, pro které je větší hrozbou manželův odchod od rodiny než jeho nevěra.*“¹⁷⁰

¹⁷⁰ WRIGHT, Robert. *Morální zvíře: proč jsme to, co jsme*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 156. ISBN 978-80-710-66-125.

7 PERSPEKTIVY SOUČASNÉ ČESKÉ RODINY

Lenka Šulová podrobněji analyzuje biologickou funkci rodiny a v této souvislosti upozorňuje, že rodiny v rámci vyspělých společností, a tedy i české rodiny, poskytují poměrně rozsáhlou škálu nejrůznějších alternativ soužití a zároveň také variant plnění reprodukční či biologické funkce:¹⁷¹

- Soužití biologických rodičů a jejich dětí;
- Soužití rodičů adoptivních či pěstounských a získaných dětí;
- Soužití partnerů rozhodnutých nemít děti;
- Soužití bezdětných manželů mít vlastní biologické potomky přirozenou cestou;
- Soužití bezdětných manželů z důvodu tzv. nekonzumovaného manželství;
- Soužití bezdětných manželů, kteří získají vlastní biologického potomka různými způsoby umělého oplodnění;
- Rodiče, kteří žijí bez vlastních biologických dětí, protože nebyli ochotni nebo schopni postarat se o jejich potřeby a děti jim byly odebrány;
- Žena, která se rozhodne vychovávat dítě sama a partnera o narození dítěte úmyslně neinformuje;
- Homosexuální nebo lesbické dvojice pečující o dítě jednoho nebo obou z partnerů.

Přehled variant soužití uvedený Lenkou Šulovou je téměř úplný. Pouze by bylo možné doplnit tu alternativu, kdy v rodině se dvěma rodiči jsou pro jednoho z nich nevlastní děti. Taková rodina nejčastěji vzniká prostřednictvím tzv. následného sňatku po rozvodu. Další chybějící variantou mohou být lesbické nebo homosexuální páry bez dětí.

Relativně početné varianty či alternativy ideálního modelu rodiny, za který můžeme označit rodinu tvořenou sezdaným rodičovským párem a jeho vlastními dětmi, představují důsledek dosavadního ekonomického, sociálního a kulturního vývoje západních společností a změn tímto vývojem způsobených. Petr Mareš v této souvislosti shrnuje: „*Někteří autoři považují rozsah a hloubku těchto změn za tak závažné, že odmítají považovat nové formy soužití či osamělého života ... za pouhé alternativy konvenčního manželství a rodiny. Tito autoři tvrdí, že koncept manželství a rodiny, jak ho doposud sociologie znala, ztrácí v tomto kontextu své opodstatnění ...*“¹⁷²

¹⁷¹ GILLERNOVÁ, Ilona. KEBZA, Vladimír. RYMEŠ, Milan. *Psychologické aspekty změn v české společnosti. Člověk na přelomu tisíciletí*. Praha: Grada, 2011, s. 109. ISBN 978-80-247-2798-1.

¹⁷² MAREŠ, Petr. POTOČNÝ, Tomáš (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Praha: Barrister & Principal, 2003, s. 78. ISBN 80-86598-61-6.

Uvedená mnohost variant či alternativ partnerského a rodinného soužití může být sice na první pohled zarážející, nicméně je nutné zdůraznit, že v České republice stále nejpočetnější variantu tvoří soužití biologických rodičů a jejich vlastních dětí, a druhou nejčastější variantu pak soužití dvou partnerů, přičemž pro některého z nich jsou některé děti nevlastní. Společenský význam všech dalších zmíněných alternativ partnerského a rodinného soužití není možné přeceňovat.

Stále totiž platí a v nadcházejících desetiletích pravděpodobně dál bude platit, že tím nejčastějším typem rodiny a domácnosti je rodina, kterou tvoří manželský či partnerský pár osob opačného pohlaví a jedno, dvě či několik dětí, přičemž v této souvislosti není momentálně důležité, zda mezi některými rodiči a dětmi v rámci konkrétních rodin je biologický příbuzenský poměr či nikoli. Párová rodina s dětmi tak i v rámci nejvyspělejších společností stále zaujímá své historické postavení.¹⁷³

V této souvislosti můžeme společně s Oldřichem Matouškem zdůraznit, že „... *model rodiny tvořené rodiči, jejich dětmi, případně prarodiči vykazuje neobyčejnou stabilitu ve všech epochách vývoje lidstva a ve všech známých současných společnostech.*“¹⁷⁴ Ani aktuální vývoj zatím skutečně nenaznačuje, že bychom měli žít v poslední etapě existence rodiny či v éře jejího zániku.

Uvedená mnohost variant soužití však nezůstává bez vlivu na určité dílčí aspekty situace rodin ve společnosti. Petr Mareš v této souvislosti tvrdí, že „... *ještě nedávno se reprodukční strategie vztahovaly téměř výlučně k formování konvenčního manželství (legitimizovaného církví nebo úřady národního státu). V dnešní době však existují i jiné komplementární a konkurenční formy soužití a je otázkou, do jaké míry tento fakt diferencuje i jednotlivé typy reprodukčních strategií.*“¹⁷⁵

Jako nejrozšířenější z těchto variantních forem přitom musíme označit nesezdané soužití neboli kohabitaci. Přitažlivost nesezdaného soužití spočívá pravděpodobně v tom, že představuje neformální svazek, umožňující – alespoň potenciálně – vyšší míru osobní svobody a nezávislosti. Pokud je nesezdané soužití bez dětí, pak tyto výhody mohou být skutečně lákavé a za jistých okolností dokonce i efektivní. Umožňují totiž např. bezproblémové zrušení partnerského svazku s člověkem, který se ukáže pro takový svazek z jakéhokoli důvodu nevhodný.

¹⁷³ Blíže viz např. GOODY, Jack. *Proměny rodiny v evropské historii*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006, ISBN 80-7106-396-7.

¹⁷⁴ MATOUŠEK, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997, s. 10. ISBN 80-85850-24-9.

¹⁷⁵ MAREŠ, Petr. POTOČNÝ, Tomáš (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Praha: Barrister & Principal, 2003, s. 77. ISBN 80-86598-61-6.

Ovšem pokud se v rámci nesezdaného svazku dvou dospělých lidí narodí děti, situace se radikálním způsobem mění. V tomto případě se výhoda v podobě vyšší míry osobní svobody a nezávislosti pro rodiče může změnit v nevýhodu v podobě potenciální nestability takové rodiny. Není snad zapotřebí nijak zvlášť zdůrazňovat, že důsledky této nestability se nejtěživěji projeví na dětech. A vzhledem k tomu, že dospělé lidi nikdo nenutí k výběru určité varianty rodinného soužití, padá plná odpovědnost za stabilitu rodiny a za optimální vývoje jejich dětí pouze na ně.

Z výše uvedeného lze vyvodit obecný závěr, který lze snad označit jako etický. Pokud je lidem poskytnut relativně široký prostor svobody jednání a nabídnuta možnost výběru mezi mnoha variantami, pokud tedy k určitému jednání nejsou směřování, ať již v důsledku ekonomické nutnosti či kulturního, sociálního nebo politického tlaku, pak se mohou zároveň zřetelně projevit základní kvality jejich osobností a charakterů.

Alvin Toffler shrnuje pesimistické i optimistické předpovědi ohledně budoucího vývoje rodiny a tvrdí: „*Možná, že jsou v této debatě na omylu obě strany. Neboť budoucnost je otevřenější, než by se zdálo. Rodina možná ani nevymizí ani nevstoupí do nového zlatého věku. Možná – a je to mnohem pravděpodobnější – se roztrhne, rozpadne, aby se obnovila v podivných zcela nových formách.*“¹⁷⁶ Toffler přitom hovoří o jakýchsi profesionálních rodinách, které převezmou výchovu od biologických rodičů nebo o tzv. komunových rodinách atd., přičemž upozorňuje, že jisté náznaky v tomto ohledu již existují. V tom případě musíme Tofflera ubezpečit, že podobné náznaky existovaly již ve starověku a středověku, i tato období znala např. profesionalizovanou výchovu dětí ve Spartě nebo komuny středověkých heretiků. Možná se tedy mýlí i sám Toffler.

Ivo Možný a Ladislav Rabušic v této souvislosti upozorňují na časté chyby, ke kterým může docházet při snahách o hodnocení perspektiv budoucího vývoje na základě aktuálních populačních a jiných trendů. „*Při posuzování nasazených trendů bychom se měli vyhnout alespoň dvěma základním omylům. Jeden omyl spočívá v tom, že zaměníme průměrné chování za chování převažující, a to pak za jediné možné chování. Druhý omyl spočívá v tom, že právě nastartované trendy mechanicky protahujeme do budoucnosti, jako by společnost postrádala zpětnou vazbu a stromy rostly do nebe.*“¹⁷⁷

¹⁷⁶ TOFFLER, Alvin. *Šok z budoucnosti*. Praha: Práce, 1992, s. 118. ISBN 80-208-0160-X.

¹⁷⁷ VEČERNÍK, Jiří (eds.) *Zpráva o vývoji české společnosti. 1989 – 1998*. Praha: Academia, 1998, s. 107. ISBN 80-200-0703-2.

V rámci této kapitoly se ještě musíme stručně vyjádřit k problematice individualismu a egocentrismu, kteréžto fenomény jsou často považovány za charakteristické synonymum současné doby, a jeho vztahu k rodině.

Můžeme se však také setkat s názory, že individuální egocentrismus je v podstatě pouze projevem egocentrismu zaměřeného na podporu vlastní rodiny, což je jeden z nejsilnějších sociálních mechanismů, které se vytvořily během milionů let vývoje lidského rodu.¹⁷⁸ Pouze rodina totiž dává smysl individuálnímu úspěchu jednotlivců a umožňuje, aby jej převzaly a rozvíjely další generace. Pokud jsou egocentrismus a s ním spojená krátkodobá a krátkozraká orientace na rychlé uspokojení momentálních potřeb považovány za typické postmoderní aspekty, pak je nutné zdůraznit, že se jimi vyznačují spíše jednotlivci nebo rodiny s nižšími příjmy.

Střední a bohaté vrstvy mají v tomto ohledu mnohem dalekosáhlejší horizonty a své děti vedou k tomu, aby dokázaly odložit ukojení momentální potřeby, vedou je k uznávání hodnoty vzdělání, práce, vlastního úsilí a poctivě nabytého majetku a také k těm rodinným hodnotám, které jsou obvykle označovány jako tradiční. Uvedené charakteristiky však platí hlavně pro vyspělé západní společnosti, jejich vývoj nebyl dlouhodobě deformován komunistickými nebo jinými nedemokratickými režimy.¹⁷⁹ Česká společnost i v tomto ohledu musela projít a stále ještě prochází transformací.

V této souvislosti můžeme podrobněji diskutovat již výše naznačenou myšlenku o rodině, jakožto prostředí, v rámci kterého dochází k reprodukci ekonomických, sociálních, kulturních a vzdělanostních nerovností a zároveň determinant životního úspěchu. Jak podrobně analyzuje Petr Mareš, v rámci jednotlivých rodin dochází k předávání ekonomického, kulturního a sociálního kapitálu jejich jednotlivým příslušníkům. Díky tomu funguje biologická reprodukce celých sociálních tříd a skupin tak, aby byl zachován jejich sociální kapitál. „*Tomu slouží rozmanité reprodukční strategie a v jejich rámci sňatkové strategie, jejichž cílem je dosáhnout „dobrého manželství“ neboli maximalizovat jeho ekonomický, symbolický a dnes stále častěji i emocionální přínos ...*“¹⁸⁰

V minulosti, a především pak v prostředí tradičních společností, tyto mechanismy fungovaly, zejména v otázce dědictví přičemž jejich specifický odraz nalezneme i v dobové

¹⁷⁸ Viz např. WRIGHT, Robert. *Morální zvíře: proč jsme to, co jsme*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 978-80-710-66-125.

¹⁷⁹ Viz FILIP, Miloš. *Osobní a rodinné bohatství. Kam s penězi*. Praha: C. H. Beck, 2006. ISBN 80-7169-416-3.

¹⁸⁰ MAREŠ, Petr. POTOČNÝ, Tomáš (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Praha: Barrister & Principal, 2003, s. 76. ISBN 80-86598-61-6.

krásné literatuře. Ovšem pro současnou dobu je již obtížné definovat základní funkce sňatkových strategií a zjistit, čím jsou determinovány.

Tuto kapitolu uzavřeme citací z díla Iva Možného, který uvádí: „*Pozorujeme-li české „nové bohaté“, podobají se svým referenčním horizontem spíše ... proletariátu než ... vyšší střední vrstvě. Ač co odkázat mají, jednají, jako by nevěděli, že rubáš nemá kapsy. Jak plyne čas, přijde na to ovšem každý. Mnohé tedy ukazuje, že ke konci rodiny máme asi stejně daleko, jako jsme měli za dob Platónových; tak po všech stránkách výhodnou instituci tato civilizace nerozpustí ... Takže žádný konec rodiny ...*“¹⁸¹

Ze strany státu či ze strany veřejné správy by pravděpodobně bylo nejlepší, kdyby jednotlivé aspekty týkající se situace rodin reguloval pokud možno co nejméně, kteréžto doporučení lze samozřejmě vztáhnout i na řadu dalších oblastí. Přitom ovšem stát musí usilovat o co nejvyšší míru právní ochrany těch, kteří jsou ve znevýhodněné situaci a kteří se v ní ocitli bez vlastního zavinění. Podporovat rodiny materiálně není primárně nezbytné. Jako mnohem prospěšnější se jeví podpora toho, aby se co nejširšímu možnému spektru dospívajících dostalo kvalitního vzdělání. Další oblast nutné angažovanosti státu pak tvoří lékařská péče.

Stále však zůstanou nezodpovězené otázky a nevyřešené problémy, které se především vztahují ke způsobu kompenzace služby, kterou rodiny plozením a výchovou dětí poskytují celé společnosti, a k efektivitě této případné kompenzace.

Jako konkrétní příklad můžeme uvést, že v současné době v České republice v rámci neúplných rodin žije již více než 25 % všech dětí, což je skutečně značný počet. Radka Dudová nás v této souvislosti upozorňuje, že životní úroveň těchto dětí se stále snižuje ve srovnání s dětmi z úplných rodin. 40 % neúplných rodin s dětmi je pak přímo ohrožených chudobou.¹⁸² Radka Dudová naznačuje možný směr uvažování: „*Při navrhování a reformování sociálních politik bychom se měli zamýšlet nad tím, jakou pro nás mají tyto děti hodnotu a jak si představujeme, že by měly žít. Stigmatizace jejich rodin a kritizování jejich matek jim pravděpodobně nepomůže. Spíše bychom měli pátrat po tom, co se děje s chybějící částí rovnice: s muži – jejich otci.*“¹⁸³

Na úplný závěr této kapitoly navážeme na poslední větu právě uvedeného citátu a společně s Petrem Marešem zdůrazníme, že „... člověk je ... postaven stále naléhavěji před

¹⁸¹ MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002, s. 219. ISBN 80-86429-05-9.

¹⁸² Český statistický úřad, 2006

¹⁸³ DUDOVÁ, Radka. „*Neúplná“ rodina, „nefunkční“ rodina?* [online]. Socioweb. Sociologický webzin. 11/2008. 01. 11. 2008 [cit. 2011-06-14]. Dostupné z: <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=temata&shw=319&lst=115>

*nutnost volby mezi jednotlivými alternativními formami heterosexuálního soužití, včetně možnosti jejich odmítnutí.*¹⁸⁴ Výsledek takové volby pak v mnohém vypovídá o osobnosti a snad i charakteru určitého člověka.

¹⁸⁴ MAREŠ, Petr. POTOČNÝ, Tomáš (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Praha: Barrister & Principal, 2003, s. 78. ISBN 80-86598-61-6.

ZÁVĚR

Právě dokončená práce, vzhledem k jejímu tématu a zaměření, nenabízí příliš možností pro konstatování jasných závěrů. Jedním z nich však může být konstatování, že současnou situaci rodiny v západních společnostech nelze označovat pojmem krize a že budoucí vývoj rodiny je otevřený.

Hmotná bída či materiální nouze představují jeden z faktorů, který situaci jednotlivých rodin ovlivňuje přímo a převážně negativně a který znesnadňuje či v některých případech dokonce deformuje socializaci dětí a mládeže. Zastánci existence silného sociálního státu a rozsáhlejšího přerozdělování zdrojů v jeho rámci toto používají jako jeden z argumentů na jeho podporu. V této souvislosti se ovšem nabízí otázka, zda to je právě sociální stát, který dokáže zajistit tu nejefektivnější produkci a neoptimálnější redistribuci materiálních zdrojů jednotlivých společností.

Pokud připustíme, že sociální stát do jisté míry usnadňuje život neúplným rodinám a tím snad nepřímo i působí jako jeden z faktorů zvyšujících nestabilitu rodiny, pak případné zeštíhlení sociálního státu a s tím související omezení podpory neúplným rodinám může naopak vytvořit tlak působící ve směru vyšší soudržnosti rodin a odpovědnějšího rodičovského a partnerského chování. Tato myšlenka je však pouhou spekulací, jejíž oprávněnost ukáže až nadcházející vývoj.

V celosvětovém měřítku – a nejvýrazněji pak v západních společnostech – jsme z historického hlediska svědky toho, jak materiální a ekonomický pokrok má pozitivní vliv i na oblast kulturní a sociální, jsme svědky toho, jak je člověk osvobozován od tlaku nutnosti. Nejvýrazněji pak opět v západních společnostech jde s tímto vývojem ruku v ruce stále větší důraz na humanitu a individuální lidská práva. Tento vývoj pak jednotlivcům také otevírá dříve nebývalé možnosti osobnostního rozvoje podle vlastního uvážení.

Všechny tyto aspekty se pak promítají i do tak intimních sfér lidského života, jaké představují partnerské a manželské vztahy, vztahy mezi rodiči a dětmi, vztahy mezi generacemi v rámci širších rodin atd. Promítají se přitom ambivalentním způsobem, protože taková je již povaha historického vývoje lidských společností, nicméně výše naznačené pozitivní tendence jsou zřejmé.

Dále zopakujeme závěr, který lze označit jako etický. Pokud je lidem poskytnut relativně široký prostor svobody jednání a nabídnuta možnost výběru mezi mnoha variantami, pokud tedy k určitému jednání nejsou směřování, ať již v důsledku ekonomické nutnosti či

kulturního, sociálního nebo politického tlaku, pak se mohou zároveň zřetelně projevit základní kvality jejich osobností a charakterů.

SEZNAM LITERATURY

- ANTIER, Edwige. *Agresivita dětí*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-808-2.
- BECK, Ulrich. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-32-6.
- BELLING, Vojtěch a kol. *Národní zpráva o rodině*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2004.
- BOURDIEU, Pierre. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum, 2000. ISBN 80-7184-775-5.
- CROFTER, Warren. *Velká kniha islámu*. Praha: BVD, s. r. o., 2006. ISBN 80-903754-0-5.
- ČÁP, Jan. *Psychologie pro učitele*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1980.
- DIAMOND, Jared. *Osudy lidských společností. Střelné zbraně, choroboplošné zárodky a ocel v historii*. Praha: Columbus, 2000. ISBN 80-7249-047-8.
- DUDOVÁ, Radka. „Neúplná“ rodina, „nefunkční“ rodina? [online]. Socioweb. Sociologický webzín. 11/2008. 01. 11. 2008. [cit. 2012-02-24]. Dostupné z : <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=temata&shw=319&lst=115>.
- DUNOVSKÝ, Jiří. DYTRYCH, Zdeněk. MATĚJČEK, Zdeněk a kol. *Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě*. Praha: Nakladatelství Grada Publishing, 1995. ISBN 80-7169-192-5.
- ERIKSEN, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie. Příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-465-6.
- EYRE, Linda. EYRE, Richard. *Jak naučit děti hodnotám*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-360-9.
- FIALOVÁ, Ludmila a kol. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta, 1996. ISBN 80-204-0283-7.
- FIGES, Orlando. *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891 – 1924*. Praha: Beta – Dobrovský, 2000. ISBN 80-86278-74-3.
- FILIP, Miloš. *Osobní a rodinné bohatství. Kam s penězi*. Praha: C. H. Beck, 2006. ISBN 80-7169-416-3.
- GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003. ISBN 80-86429-15-6.
- GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 2003. ISBN 80-7203-124-4.
- GIDDENS, Anthony. *Třetí cesta a její kritici*. Praha: Mladá fronta, 2004. ISBN 80-204-1208-5.

- GILLERNOVÁ, Ilona. KEBZA, Vladimír. RYMEŠ, Milan. *Psychologické aspekty změn v české společnosti. Člověk na přelomu tisíciletí*. Praha: Grada, 2011. ISBN 978-80-247-2798-1.
- GLAZAROVÁ, Jarmila. *Chudá přadlena*. Praha: Vyšehrad, 1974.
- GOODY, Jack. *Proměny rodiny v evropské historii*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006, ISBN 80-7106-396-7.
- HORSKÁ, Pavla a kol. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-011-X.
- HORSKÝ, Jan. SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996, ISBN 80-7106-195-6.
- JOHNSON, Paul. *Dějiny 20. století*. Praha: Rozmluvy 1993. ISBN 80-85336-07-3.
- KALIBOVÁ, Květa. ŠIKLOVÁ, Jiřina. VEČERKA, Kazimír a kol. *Romové v České republice (1945 – 1998)*. Praha: Socioklub, 1999. ISBN 80-902260-7-8.
- KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005. ISBN 80-86429-41-5.
- KLEKNER, Radim. Česko má nejméně chudých v Evropě, ukázala čerstvá data. [online]. Aktuálně.cz. 26. 01. 2011. [cit. 2012-03-15]. Dostupné z: <http://aktualne.centrum.cz/zahranici/evropska-unie/clanek.phtml?id=689186>.
- KLEVETOVÁ, Dana. DLABALOVÁ, Irena. *Motivační prvky při práci se seniory*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-216-99.
- KOHOUT, Pavel. *Češi, národ bohatých*. [online]. Vláda České republiky. 07. 07. 2011. [cit. 2012-02-10]. Dostupné z: <http://wtd.vlada.cz/cz/ppov/ekonomicka-rada/clanky/pavel-kohout-cesi--narod-bohatych-85622/>.
- KOSCHIN, Felix a kol. *Co s ekonomickými důsledky stárnutí naší populace?*[online]. Praha: Katedra demografie. Fakulta informatiky a statistiky. Vysoká škola ekonomická v Praze. Prosinec 2004. [cit. 2011-12-12]. Dostupné z: http://kdem.borec.cz/co_populace.pdf.
- KROPÁČEK, Luboš. *Islámský fundamentalismus*. Praha: Vyšehrad, 1996. ISBN 80-7021-168-7.
- KŘIKAVOVÁ, Adéla. MENDEL, Miloš. MÜLLER, Zdeněk. *Islám. Ideál a skutečnost*. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-012-8.
- KUCHYŇOVÁ, Zdeňka. *Za nejdůležitější hodnotu Češi považují spokojenou rodinu*. [online]. Český rozhlas. 12. 06. 2008. [cit. 2012-02-10]. Dostupné z: <http://www.radio.cz/cz/rubrika/udalosti/za-nejdulezitejsi-hodnotu-cesi-povazuji-spokojenou-rodinu>.

- LANGMAIER, Josef. KREJČÍŘOVÁ, Pavla. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada, 1998. ISBN 80-7169-195-X.
- LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Mladá fronta, Praha 1999. ISBN 80-204-0737-5.
- LORENZ, Konrad. *Odumírání lidskosti*. Praha: Mladá fronta, 1997. ISBN 80-204-0645 -X.
- MÁCHOVÁ, Jiřina. *Duševní hygiena rodinného života*. Praha: Avicenum, zdravotnické nakladatelství, 1974.
- MAREŠ, Petr. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. ISBN 80-85850-61-3.
- MAREŠ, Petr. POTOČNÝ, Tomáš (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Praha: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-61-6.
- MATOUŠEK, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. ISBN 80-85850-24-9.
- MORGAN, Lewis Henry. *Pravěká společnost, neboli, výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštví přes barbarství k civilizaci*. Praha: Vyšehrad, 1954.
- MOŽNÝ, Ivo. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008. ISBN 978-80-86429-87-8.
- MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002. ISBN 80-86429-05-9.
- MPSV. *Národní koncepce rodinné politiky*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2005.
- MUSIL, Josef. *Elektronická média v informační společnosti*. Praha: Votobia, 2003. ISBN 80-7220-157-3.
- NORBERG, Johan. *Globalizace*. Praha: Alfa, 2006. ISBN 80-86851-32-X.
- PREISSOVÁ-KREJČÍ, Andrea. *Dopad krize rodiny na etická východiska výchovy a vzdělávání*. [online]. In: Aplikovaná etika v sociální práci a dalších pomáhajících profesích. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Bratislava: VŠZaSP sv. Alžbety, 2010. ISBN 978-80-89271-89-4. Prohuman. 01. 01. 2011. ISSN 1338-1415. [cit. 2012-02-22]. Dostupné z: <http://www.prohuman.sk/socialna-praca/dopad-krize-rodiny-na-eticka-vzchodiska-vychovy-a-vzdelavan%C3%AD>.
- PRESL, Jiří. *Drogová závislost. Může být ohroženo i Vaše dítě?* Praha: Maxdorf, 1994. s. 46. ISBN 80-85800-18-7.
- RABUŠIC, Ladislav. *Česká společnost stárne*. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Filozofická fakulta a nakladatelství Georgetown, 1995. ISBN 80-210-1155-6.

- REICHEL, Jiří. *Kapitoly systematické sociologie*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-259-49.
- SAK, Petr. SAKOVÁ, Karolína. *Mládež na křižovatce. Sociologická analýza postavení mládeže ve společnosti a její úlohy v procesech evropeizace a informatizace*, Praha: Svoboda Servis 2004, ISBN 80-86320-33-2.
- SARDAR, Ziauddin. MALIK, Zafar Abas. *Islám*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-882-1.
- SINGLY, Francois de. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-7178-249-1.
- SOUKUP, Josef. *Germania. Od porážky ke sjednocení*. Praha: Nakladatelství Riopress, 2002. ISBN 80-86221-56-3.
- STINGL, Miloslav. *Synové slunce*. Praha: Vyšehrad, 1985.
- TAINTER, A. Joseph. *Kolapsy složitých společností*. Praha: Dokořán, 2009. ISBN 978-80-7363-248-9.
- TOFFLER, Alvin. *Šok z budoucnosti*. Praha: Práce, 1992. ISBN 80-208-0160-X.
- VAVROŇ, Jiří. *Češi chtějí manželství na celý život, každé druhé však končí rozvodem*. [online]. Novinky.cz. 27. 12. 2011. [cit. 2012-02-10]. Dostupné z: <http://www.novinky.cz/domaci/254518-cesi-chteji-manzelstvi-na-cely-zivot-kazde-druhe-vsak-konci-rozvodem.html>.
- VEČERNÍK, Jiří (eds.) *Zpráva o vývoji české společnosti. 1989 – 1998*. Praha: Academia, 1998. ISBN 80-200-0703-2.
- VINEN, Richard. *Evropa dvacátého století*. Praha: Nakladatelství Vyšehrad, 2007. ISBN 978-80-7021-735-1.
- VÝROST, Jozef. SLAMĚNÍK, Ivan (eds.). *Sociální psychologie*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-1428-8.
- WEISS, Petr a kol. *Sexuální zneužívání dětí*. Praha: Grada, 2005. ISBN 978-80-247-0929-5.
- WRIGHT, Robert. *Morální zvíře: proč jsme to, co jsme*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 978-80-710-66-125.